

53240 474

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ACTIBUS ET NOMINATAE
SECTIO ORATIONUM ET CO-POLITICA

1972 JAN 24

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ POLITÖKONOMIE

TOMUS VII.

HUNGARIA
SZEGED
1971.

UNIVERSITAS SZEGEDIENSIS

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO — POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITÖKONOMIE

TOMUS VII.

HUNGARIA
SZEGED
1971.

Szerkeszti:

DR. NAGY LAJOS

tanszékvezető egyetemi tanár,

a közgazdaságtudományok kandidátusa

E kötet munkatársai:

DR. NAGY LAJOS *tanszékvezető egyetemi tanár*

DR. MAYER LÁSZLÓ *egyetemi adjunktus*

DR. SÍPOS MIKLÓS *aspiráns*

DR. TÓTH LÁSZLÓ *egyetemi adjunktus*

Technikai szerkesztő:

DR. SÍPOS MIKLÓS *aspiráns*

DR. NAGY LAJOS

A FÖLDJÁRADÉKELMÉLET ÉS A MODERN TÖKÉS MEZŐGAZDASÁG

A földjáradékelmélet nemcsak mint elosztási elmélet, hanem, mint *érték-elmélet* is kapcsolódik a marxi közgazdaságtanhoz. Ezért, ha a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya csökkent is, ha a földjáradék-jövedelem aránya az összjövedelemben csökkent is, nem érdemtelen vele foglalkozni. Ezen kívül a klasszikus angol fejlődésre kidolgozott marxi járadékelméletet többen kiterjesztik olyan gazdasági viszonyokra is amelyekre nem indokolt, illetve gyakori a marxi földjáradék-elmélet elméletileg helyes magvának az elvetése is.

1. A marxi földjáradékelmélet konkretizálása a mai tőkés mezőgazdaság feltételeinek megfelelően

A tőkés földjáradék tárgyalásában az egyik hiba az, hogy szemet hunynak az előtt, hogy a *tőkés bérleti rendszer még a klasszikus kapitalizmusban sem volt minden tőkés ország uralkodó gazdasági formája*, a másik az, hogy nem tesznek különbséget a földjáradék vizsgálatánál *Marx feltételei és végkövetkeztetései között*. Ebből adódnak a legrosszabb föld szabályozó szerepére, a mezőgazdaság ipari értéket elvonó voltára, az értéktörvény mezőgazdasági sajátosságaira, stb. vonatkozó nem végig gondolt nézetek. S végül nem veszik figyelembe a teljes marxi életművet, különösen azt, hogy Marx a *földjáradék különbözeti és abszolút formáját együtt* is tárgyalta.

Ezért, ha a földjáradékot a mai viszonyok mellett vizsgáljuk, akkor elsősorban *helyesen és átfogóan kell elemeznünk és értelmeznünk a marxi örökséget*.

1. A földjáradék-elmélet és a mezőgazdaság fejlődésének klasszikus angol útja

A földjáradék vizsgálatánál Marx bizonyos feltételezésekkel él, amikor a *különbözeti járadékot* önmagában vizsgálja. Ezek a következők:

- a) Tiszta kapitalizmus és a bérleti rendszer uralma.
- b) A közgazdasági értelemben vett tiszta járadékot vizsgálja, eltekint a kamattól, munkabérből történő levonástól.
- c) A mezőgazdasági termék ára megfelel a társadalmi munkaráfordításnak. Tehát a kereslet és kínálat egyensúlyban van.

d) Az értéktöbblet különbozeti járadék része nem vesz részt az átlagprofitráta kialakításában. (De az alacsonyabb szerves összetétellel kapcsolatos, plusz érték-többletrész igen). Az árcentrum tehát a termelési ár.

e) A mezőgazdasági termékek árát a tőkés művelés alatt álló legrosszabb föld ráfordításai szabályozzák. Így a termékek *hamis* termelési ára nagyobb, mint a valóságos termelési árak.

f) A mezőgazdasági tőke *egyenletesen* oszlik fel a különböző minőségű talajok között.

Ezeket a feltételeket Marx már részben A tőke III. kötetében feloldja, ahol a különbozeti járadékot a termelési ár szintjén tárgyalja. De még inkább feloldja ezeket az Értéktöbbletelméletek II. kötetében, ahol a *ricardói normálesetet bírálja*.

Ennek során: a) kifejti, hogy a jó földön termelt termék is szabályozó annyiban, hogy a jó földön előállított termékek *minőségétől* függ, hogy a rossz föld mennyire marad szabályozó. Tehát minden földminőség szerepet játszik az árszabályozásban. b) A tőke III. kötetében Marx csupán azt mondja, hogy a termékek piaci értéke nagyobb, mint valóságos termelési árak, de nem azt, hogy a valóságos termelési ár törvényszerűen egyenlő a legrosszabb föld egyéni termelési árával.¹ c) Marx elveti azokat a ricardói elveket, hogy a pótlólagos befektetések csökkenő hozadéka következtében nőnek a piaci árak, mert a pótlólagos befektetésekre is meg kell kapni a profitot. Szerinte elég, ha ezek a befektetések kamatjövedelmet eredményeznek. d) Továbbá elveti azt is, hogy ha a jobb földeken a pótlólagos befektetések hatására a piaci ár csökken, akkor a legrosszabb földek felszámolják a termelést. Ilyenkor elég, ha bérletből saját művelésbe kerül a föld.

A marxi álláspontot az *értéktörvény mezőgazdasági* érvényesüléséről, *valamint az ipar és mezőgazdasági termékek cserearányairól* sokoldalúan az Értéktöbbletelméletek II. kötete tartalmazza. Itt Marx egyrészt a földjáradékot gazdasági felszínéhez közelebb vizsgálja, ami nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a földjáradékot az érték színvonalán elemzi, hanem abban is, hogy *nemcsak tiszta kapitalizmust* vesz figyelembe, hanem kisárutermelést és kistőkés bérletet is és nemcsak tőkés bérletet, hanem saját művelést is. Másrészt vizsgálat tárgyává teszi azt is, hogy a mezőgazdasági termékek társadalmi érték nagysága mögött milyen *abszolút termékenységű földön* kifejtett munkaráfordítás húzódik meg.

Megállapítja, hogy a tőkés mezőgazdaságban egyrészt nem mindig a *legrosszabb, még tőkés módon művelt föld* a szabályozója a piaci értéknek, hanem ennél jobb minőségű föld is lehet a szabályozó, másrészt a mezőgazdasági és ipari termékek társadalmi érték nagysága alakulásának objektív folyamatát *nem lehet mereven szembeállítani, hiszen a mezőgazdasági termékek társadalmi érték nagysága sokszor nem „hamis” társadalmi érték és az ipari termékek társadalmi értéke is gyakran lehet „hamis” társadalmi érték*.² Ti. akkor, ha a termelés és a szükségletek tartósan feszített viszonya a közepesnél nagyobb munkaráfordítást teszi meg a társadalmi érték forrásává.

Az első kérdést illetően Marx kimutatja, hogy nem mindig a tőkés módon művelt legrosszabb föld szabályozza a piaci értéket. A piaci érték ilyen alakulásának két feltétele van, az egyik az, hogy a földtulajdonos és a földhasználó egy személy legyen, így eszik az abszolút járadék iránti igény. A másik az, hogy a mezőgazdasági termékeknek jobb földeken keletkező pótlólagos kínálatuk lezorítsa a

1. Marx: A tőke III. köt. 639. old.

2. Társadalmi értéken az ármozgás centrumát értem, azt a társadalmi munkamennyiséget, amelyet a piac az árakban tartósan és uralkodóan elismer, tehát nem egyszerűen a közepes (átlagos) értéket.

piaci értéket a legrosszabb földön termelt termékek egyéni értéke alá, s így pótlólagos keresletet eredményezzen.

A második kérdést illetően, hogy nem lehet szembeállítani mereven a mezőgazdasági és ipari termékek társadalmi értéknagysága alakulásának folyamatát, Marx két dolgot hangsúlyoz. Az egyik az, hogy *a társadalmi értéknagyság a határfeltételek között helyezkedik el és nem ezeken kívül*, a másik az, hogy a társadalmilag szükséges munkaráfordítás alakulásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni *a közepes feltételeket sem*. Ezeket a megállapításokat a mezőgazdasági termékek társadalmi értéknagysága szocializmusbeli alakulásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül.³

Milyen okai vannak annak, hogy a mezőgazdasági termékek társadalmi értéke ne legyen hamis társadalmi érték? Először is, igaz ugyan, hogy a mezőgazdasági termelés extenzív irányú bővítésének korlátját képezi a föld, mint a gazdálkodás objektumának monopóliuma, de úgyszólván korlátlanok *az intenzív irányú termelésbővítés* lehetőségei és a pótlólagos ráfordítások különösen a *jóminőségű földeken* hatékonyak. A mezőgazdaságban a földanyag mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert a termelt termelőeszközök (gépek, vegyi anyagok stb.). Továbbá a föld nemcsak olyan termelőeszköz, amely korlátozott mennyiségű, hanem olyan termelőeszköz is, amely rendeltetésszerű használat esetén nem használdik el, hanem hatékonyabbá válik. Másodszor, azt is figyelembe kell venni, hogy *a mezőgazdasági termékek jövedelmi rugalmassága kisebb, mint az ipari termékéké*. Harmadszor, a technikai-szervezési feltételekből adódó munkaráfordítás különbségeknek a hatása nem más *a termékek értéknagyságára*, mint a természeti feltételekből adódóaknak. Tehát nem helytálló az, hogy az elsőből adódó eltérések kiegyenlítődnek, a másodikból eredőek nem. E tekintetben nem kell különbséget tenni a munkatermelékenység természeti és gazdasági tényezői között.⁴ A fentiekből az is következik, hogy a mezőgazdasági extraprofitnak az a legfontosabb sajátossága, hogy viszonylag *tartós és rögzítődik* és nem pedig az, hogy milyen feltételek a mezőgazdaságban értékszabályozók.

A fentiek is rávilágítanak arra, hogy Marx a járadékelméletnél alkalmazott feltételeket a későbbiek során maga is feloldja, így fokozatosan konkretizálja.

2. A tőkés földjáradék a saját gazdálkodás túlsúlya esetén

Gyakran találkozunk olyan állásponttal, miszerint Marx nem foglalkozott a földjáradék-problémával a saját gazdálkodás uralma mellett. Ez nem egészen pontos, mert egyfelől megkezdte az orosz agrárviszonyok tanulmányozását, másfelől több helyen foglalkozik a kisparaszti járadékkal (a kisparaszti gazdaság pedig saját gazdálkodást folytat). Nem utolsó sorban, amikor a különbözeti járadékot külön tárgyalja az abszolút járadéktól, utal arra, hogy a bérleti rendszernek nem járadék-teremtő, hanem járadékvivő szerepe van. Ez másképpen azt jelenti, hogy itt járadék úgy keletkezik, mintha saját gazdálkodás lenne.⁵

A tőkés országok többségében nem a bérleti rendszer, hanem a *saját gazdálkodás* (a tulajdonos és gazdálkodó egy személybeni egybeesése) az uralkodó. A

3. Erre vonatkozóan lásd A tőke III. kötete. Bpest, 1956. 196. old. Értéktöbbletelméletek II. rész. Bpest., 1962. 145, 174, 220. oldalakat.

4. Lásd Marx: A tőke III. köt. 718. old.

5. Marx: A tőke III. köt. 639. old.

feudálkapitalista Magyarországon 1895-ben a tiszta haszonbérleti gazdaságokhoz az összes gazdaságok mintegy 2,7⁰/₀-a, az összes földterületnek 9,3⁰/₀-a tartozott. A XIX. század fordulóján a földterületből Németországban 53⁰/₀, Franciaországban 73⁰/₀, az Egyesült Államokban 72⁰/₀ saját művelésben volt.⁶ Ezért megvizsgáljuk a földjáraadék kialakulását ilyen viszonyok mellett is.⁷

A különbözőti földjáraadék

Saját gazdálkodás túlsúlya mellett is keletkezik különbözőti földjáraadék. A különbözőti járaadék ugyanis a föld mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumából ered. Ez a járaadékforma *független a bérleti rendszertől*. Ha ugyanis: a) a földek különböző minőségűek és ezeket elkülönült mezőgazdasági üzemek foglalják el, b) a mezőgazdasági termékek árát nem a legjobb földön kialakult munkaráfordítás határozza meg, akkor megtalálható ez a járaadék.

A vizsgált feltételek esetén a különbözőti járaadék a mezőgazdasági termékek társadalmi és egyéni termelési ára közötti különbség. A föld magántulajdonának monopóliumát ugyanis nagy mértékben korlátozza az, hogy a földtulajdonos és földhasználó személye egybeesik.⁸ Ebben az esetben a földmagántulajdon kevésbé akadály a mezőgazdasági tőke szerves összetétele növekedésének, valamint nem szükségszerű az átlagprofitot meghaladó értéktöbbletrész mezőgazdaságban maradása. Ezt az magyarázza, hogy saját gazdálkodásnál a tőkés megelégszik az átlagprofittal és megművelteti földjét abszolút járaadék keletkezése nélkül is. „... ha a piaci ár elég magas ahhoz ..., hogy kifacsarja a termelési árat, azaz a tőkéje pótlását és az átlagprofitot, akkor maga gazdálkodhat földjén ... úgy kezelheti földjét, mint egyszerű természeti elemet, tehát lehetővé válik számára, hogy kizárólag tőkéje értékesítésének szempontjait kövesse”⁹

A különbözőti földjáraadék így nem kerül elosztásra a földtulajdonos és a bérlő között. Ezért itt a földtulajdon monopóliumának nem járaadékatvívó, hanem járaadék-ottartó szerepe van. Ilyen feltételek mellett bizonyos gazdasági viszony alakul ki a különbözőti járaadékat realizáló és nem realizáló tőkés mezőgazdasági üzemek, továbbá az eltérő nagyságú különbözőti járaadékat realizáló üzemek között.

Összefoglalva: a saját gazdálkodás mellett a különbözőti járaadék mennyiségileg a mezőgazdasági termékek társadalmi és egyéni termelési árának a különbsége. A különbözőti járaadék mint gazdasági viszony: a tőkés bérlő és bér munkás, valamint a saját földtulajdonnal bíró tőkés földhasználók egymás közötti viszonya.

Hogyan érvényesül a mezőgazdaságban az értéktörvény a saját gazdálkodás túlsúlya esetén? Az ármozgás centruma a termelési ár lesz. Az érték módosulásának akadályai megszűnnek. Ilyen feltételek mellett: a) a különbözőti járaadék mennyiségileg kisebb, mert a társadalmi és egyéni termelési ár különbsége kisebb, mint a társadalmi érték és egyéni érték különbsége. Az értékek ugyanis nagyobb mennyiségek, mint a termelési árak. b) A különbözőti járaadék az egyetlen normális járaadékforma, s hiányzik az abszolút földjáraadék.

6. Kautsky, K.: Az agrárkérdés. Verlag Dietz 1899.

7. Marx is tervezte az oroszországi földtulajdonosi (földhasználati) viszonyok vizsgálatát. A járaadékvizonyok ezen elemzésének olyan szerepet szánt, mint az iparnak Angliában.

8. „... a földtulajdon feltevéseink szerint bérbeadás nélkül semmit sem jövedelmez. gazdaságilag értéktelen”. Marx: A tőke III. 728. old.

9. Marx: A tőke III. 721. old.

Az abszolút földjáradék hiánya

Az abszolút földjáradék keletkezésének feltételei közül hiányzik a bérleti rendszer. *A föld magántulajdona ugyanis csak a bérleti rendszer túlsúlya esetén kényszeríti ki, hogy ne a termelési ár, hanem az érték legyen az árcentrum.*

A földmagántulajdon monopóliuma, ha nem a bérleti rendszer az uralkodó, nem eredményez abszolút járadékot, mert: a) akkor *a tőke szabadabban áramlik a mezőgazdaságba, ennek következtében gyorsabban nő a tőke szerves összetétele, mindinkább megszűnik az abszolút járadék egyik feltétele;*¹⁰ b) akkor a föld megművelésének *nem követelménye az abszolút járadék keletkezése*, hiszen a tőkés tulajdonos megelégszik az átlagprofittal, és nincs harmadik személy, akinek a járadékot fizetnie kell.

Ezek után tisztázandó az a kérdés, hogy a saját gazdálkodás uralma mellett miből fizetik a kisebb mértékben bérleti viszonyban megművelt földeken a *földbérleti díjat?*¹¹ Ha a nagytőkés bérletek a jobb földekre terjednek ki, akkor az itt keletkezett különbözeti földjáradékból. Tapasztalatok szerint ugyanis a tőkés bérletek általában a jobb földeket foglalják el, s a rosszabb földeken saját művelés terjed el. Ha a tőkés bérletek a rosszabb földeken is működnek, ahol nincs különbözeti földjáradék, ott a bérleti díjat a bérlők az átlagprofitból fizethetik. A bérlők ilyenkor az átlagprofitnál kisebb profitot realizálnak, de ez még mindig nagyobb lehet a szokásos kamatnál, s így kedvezőbb a tőkét bérelt földbe fektetni, mint azt kölcsönadni.

A klasszikus kapitalizmus időszakában, ha a tőke szerves összetétele alacsonyabb is a mezőgazdaságban, mint az iparban, de *a bérleti rendszer nem uralkodó, akkor nem jön létre abszolút földjáradék.*

Az átlagprofiton felüli értékrész keletkezhet ilyen feltételek mellett is, ha a föld korlátozott volta és a mezőgazdasági tőke alacsony szerves összetétele miatt a mezőgazdasági termékek kereslete túlsúlyban van a kínálathoz képest. Az így kialakult ár azonban monopóliár, a járadék pedig monopóljáradék.

Az abszolút járadék lényeges vonása, hogy *független a földek minőségi különbözőségétől* (tehát ott is létezik, ahol nincs különbözeti földjáradék), és *a földtulajdon teremti a járadékot* (tehát a járadék az oka az áremelkedésnek, és nem az áremelkedés a járadéknak.) Saját gazdálkodás mellett nincs az átlagprofitot meghaladó értéktöbbletrész, amelynek ezek a tulajdonságai felismerhetők lennének.

Hogyan alakul *a föld ára és a mezőgazdaság fejlődése* a saját gazdálkodás uralma mellett? A föld ára általában *alacsonyabb* — egyéb feltételek azonosságai esetén —, mint a bérleti rendszer túlsúlya mellett. Ennek az a magyarázata, hogy a járadék-nagyság, amelyet tőkésítenek, az abszolút járadék hiánya miatt csak különbözeti járadékból áll. Elessik a bérleti rendszer és az abszolút járadék korlátozó szerepe. Így, — ha más történelmi-gazdasági feltételek nem játszanak közre —, ezekben az országokban gyorsabb a mezőgazdaság fejlődése. Pl. az Egyesült Államok mezőgazdasága, ahol a saját gazdálkodás a fő forma, gyorsabban fejlődött, mint Anglia mezőgazdasága, ahol a bérleti rendszer az uralkodó. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelők gyorsabban fejlődnek, olcsóbbak az élelmiszerek, ez csökkentőleg hat a munkabérekre és növeli a profitot.

10. Ha a „földtulajdonos és tőkés ugyanaz a személy; itt tehát... a földtulajdon ellenállása a tőkével szemben és az utóbbi működési terének behatolása az előbbi által eltlűnik”. Marx: Értéktöbbletelméletek II. 276. old.

11. Itt eltekintünk a kisparaszti- és részes bérlettől, — amely igen nagy részére terjed ki a földterületnek —, mivel itt a földművelést nem korlátozza az átlagprofit hiánya.

3. A mezőgazdaság fejlődésének mai sajátosságai és a földjáradékelmélet

A két világháború közötti időszakban megkezdődött az átmenet a mezőgazdaságban is a „manufaktúra szakaszból” a gépi szakaszra. Jelen időszakban a legtöbb fejlett országban a növénytermelésben a *teljes gépesítés*, az állattenyésztésben a *részleges gépesítés* a jellemző. *A mezőgazdaság anyagi-technikai bázisára az a jellemző, hogy ez közel került az iparéhoz, de még azt nem érte el teljesen.*¹²

A mezőgazdaságban igen jelentős változások következtek be a *termelési-gazdasági viszonyok* formájában is. Így az állami monopólikapitalizmus térhódítása, a gazdálkodási és tudajdoni formák változása stb.

A tőke szerves összetételének növekedése

A tőke szerves összetétele növekedésének a *mezőgazdaságban* van néhány sajátossága. Egyrészt a mezőgazdaságban a tőke szerves összetétele nemcsak azért nő, mert nő az állandó tőke állománya, hanem azért is, mert *abszolút csökken a foglalkoztatottak száma*. Noha a tőkés iparban is előfordul a mai kapitalizmusban a termelőmunkások számának csökkenése, mégis a mezőgazdaságban ez erőteljesebb folyamat, mivel a földek korlátozottsága akadályozza a termelés extenzív kiterjesztését. Másrészt a mezőgazdaságban a tőke szerves összetételének növekedése *nem jár olyan mértékű termelékenységnövekedéssel*, mint az iparban. Hiszen egyfelől a föld vásárlására fordított tőke önmagának nem növeli a munka termelékenységét, másfelől a mezőgazdasági termelési folyamat megszakítottsága és viszonylag hosszú volta miatt az állótőkék (gépek, berendezések) kihasználása rosszabbak, mint az iparban. Végül a tőke szerves összetételének a meghatározását és összevetését az iparral megnehezíti az, hogy a munkaerő értéke és a munkabérek viszonylag alacsonyabbak. S így a nagyobb értékösszetétel mögött kisebb technikai összetétel húzódik meg.

Ezek után választ kell adnunk a következő kérdésekre: A mezőgazdasági tőke szerves összetételének növekedését gátló tényezők (pl. a bérleti rendszer, a föld magántulajdonának monopóliuma) *jelenleg is léteznek*, mégis miért nő gyorsan a tőke szerves összetétele? Továbbá a mezőgazdasági tőke *profitlehetőségei inkább romlottak*, mégis miért nagyobb mértékű a tőke áramlása a mezőgazdaságba?

Már korábban említettük, hogy a szóban forgó tényezők a szabadversenyes kapitalizmusban *sem akadályozták meg, hanem csak korlátozzák* a szerves összetétel növekedését. Ezen kívül a *bérleti rendszer bonyolítása* csökkenti a földmagántulajdon monopóliumának ilyen hatását. A *rejtett munkanélküliség* az egyéb nemzetgazdasági ágak (ipar, szolgáltatások) szívóhatása következtében csökken. Így csökken a munkaerő kínálata, a mezőgazdasági munkabérek — noha abszolút szintjük alacsonyabb — gyorsabban nőnek, mint az ipari munkabérek. Ez ösztönzi a technikai fejlesztést. A *feudális maradványok* szerepének csökkenése is ebben az irányban hat.

A tőkeáramlás növekedését a mezőgazdaságba a következőkkel magyarázhatjuk a modern kapitalizmusban: a) A mezőgazdaság az ipar fontos piaca (a parasztság jelentős politikai tényező), az újratermelés zavartalanságának biztosítása a monopóltőkés állam támogatását váltja ki (hitelek, szubvenciók a mezőgazdaságnak).

12. Az iparban ugyanis átfogóbban bontakozik ki jelenleg is a tudományos-technikai forradalom.

b) A nemzetgazdaság egyéb ágaiban kialakult tőkefeleslegék befektetési területhez jutnak a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban lehetőség nyílik *viszonylag kisebb tőkék* befektetésére is. A mezőgazdasági tőke gyorsan növekvő szerves összetétele ellenére is, a tőkés mezőgazdaság kevésbé koncentrált nemzetgazdasági ágazat, mint az ipar. Ezen kívül a modern tőkés mezőgazdasági üzemek létesítéséhez, mivel kevesebb munkaerővel működnek, kevesebb osztókére van szükség, mint az iparban. (Pl. egy modern tőkés vállalat többszázezer munkást foglalkoztat, ehhez több tőke kell, mint néhány száz munkást foglalkoztató mezőgazdasági üzemhez, mégha egy munkásra több tőke jut is. c) A mezőgazdasági tőke szerves összetétele azáltal is nő, hogy kialakulnak a tőkekoncentráció új formái (pl. a vertikális integráció), amelynek keretében a monopóliumok tőkét fektetnek a mezőgazdaságba (beruházásokat eszközölnek, hitelt nyújtanak). Más oldalról az ott termelt értéktöbbletet nagyrészt el is sajátítják. A tőke szerves összetételének növekedése nagyrészt nem a mezőgazdaság szereplőinek, hanem a monopóliumoknak az érdekeit szolgálja.

A földtulajdon és földhasználati viszonyok változása

Már az előzőekben említettük, hogy a bérleti rendszer *nem vált minden tőkés országban uralkodó formává*. A bérleti rendszer uralkodóvá vált Angliában, ahol 1909-ben a földterületnek mintegy 88%-a bérletben volt. Hasonlóan nagy a bérlet föld aránya Hollandiában, ahol 1948-ban mintegy 57%-ot, valamint Belgiumban, ahol 1950-ben mintegy 68%-ot tett ki. A többi fejlett tőkés országban *a saját gazdálkodás volt túlsúlyban*. Pl. az Egyesült Államokban 1900-ban a földterületnek még mintegy 80%-a, az 1960-as években pedig már csak mintegy 40%-a a bérlet földterületek részesedése. Az Európai Gazdasági Közösség országainak 1950-ben a földterület 28%-a tartozott a földbérlethez.

A kontinentális Európa néhány országában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Belgiumban *a bérlet földterület kismértékben növekedett*.

Megállapíthatjuk tehát, hogy — noha egyes országokban változatlan, vagy kisebb mértékben növekedett a bérlet föld aránya, — *alapvető tendencia a bérleti rendszer visszaszorulása, s hogy a bérleti rendszer az országok többségében nem vált uralkodó formává*.

A bérleti rendszer változásánál figyelembe veendő az, hogy a bérlet földeknek *jelentős része nem tőkés bérlet*, hanem kisparaszti bérlet. Pl. az Egyesült Államokban 1954-ben a „készpénz-fizető” bérlők a földterületnek csupán 3,2%-án gazdálkodtak. A tőkés bérlők az egész földterületnek a Német Szövetségi Köztársaságban 7, Olaszországban 12, Belgiumban 24, Franciaországban 27%-án gazdálkodnak.

A kontinentális nyugateurópai országokban a bérleti formánál kiterjedtebb az ún. *résztulajdonosi rendszer*, ahol a saját maga gazdálkodó földtulajdonos földet is bérlet. Az NSZK-ban pl. 1960-ban a saját földdel rendelkező üzemekhez tartozott a megművelt földterület mintegy 46%-a, bérlők gazdálkodtak 7%-án, míg a földterület 47%-át a „vegyes” földhasználat (saját és bérlet föld) alapján művelték.

A bérleti rendszer *visszaszorulása* úgy ment végbe, hogy egyfelől a bérlők megvásárolják az általuk bérlet földet (a föld tulajdonosai lesznek), vagy a bérlők tönkremennek, elhagyják a földet, s így a földtulajdonos saját maga gazdálkodik rajta. A bérleti rendszer csökkenése mindkét említett vonatkozásban *a tőke jövedelmezőségének (profit és járadék lehetőség) csökkenésével* függ össze. A világháborúk időszakában, amikor kedvezőek a profitlehetőségek, akkor általában a bérlők földet vásárolnak, kedvezőtlen gazdasági helyzetben (pl. agrárválságokban) pedig általában tönkremennek.

A bérleti rendszer csökkenéséhez vezetnek a következők: a) A magas mezőgazdasági termelőeszközök és az alacsony mezőgazdasági felvásárlási árakkal a monopóliumok a megtermelt értéktöbblet nagy részét elvonják. b) A bérleti díj növeli a termelési költségeket és csökkenti a felhalmozási alapot, és ezek következtében csökkenti a profitlehetőségeket. c) A bérleti rendszer azáltal is rontja a jövedelmezőséget, hogy távol tartja a bérlőknek azokat a beruházásokat, amelyek csak a bérleti idő lejártá után térülnek meg. A bérlő így hátrányba kerül a tulajdonos-gazdálkodóval szemben. Ez a bérlők tönkremeneteléhez vezet. (Ezzel magyarázható az, hogy az Egyesült Államokban kialakulnak olyan bérleti formák, ahol a bérlők és a tulajdonosok különböző arányokban megosztva viselik a beruházásokat és a termelési költségeket, vagy az állam bizonyos bérlő kategóriáknak adókedvezményt nyújt.)

d) A földjáradék csökkenése következtében a földtulajdonosok jövedelmének csökkenése saját gazdálkodásra ösztönöz. Így feltehetően a profit nagyobb jövedelmet jelent számukra, mint a csökkenő földjáradék.

Ezzel függ össze az a jelenség a tőkés országokban, hogy növekszik azoknak a földtulajdonosoknak a száma, akik saját gazdálkodást folytatnak, nem maguk, hanem különböző *menedzserek (agronómusok, gazdaságvezetők)* irányítják a gazdálkodást. A tulajdonos és gazda személye különválásának *egy új formája* ez a mezőgazdaságban. Ez a funkció-szétválás nem a bérleti rendszer útján megy végbe, nem az értéktöbblet megosztásában jut kifejezésre, hanem a részvénytársaságok irányításához hasonlóan az irányítók munkadíja termelési költségként jelentkezik. Angliában és Walesben 1908-ban a nagybirtokosoknak mintegy 13⁰/₀-a, 1950-ben pedig már minegy 42⁰/₀-a hasznosította így a földjét.

Említettük, hogy néhány országban — ha alárendelt tendenciaként is — növekedett az utóbbi időkben a bérleti rendszer szerepe. Ez a folyamat a következőkkel magyarázható: a) A technikai fejlődés az üzemméretek növekedését követeli, a bérlet lehetővé teszi — kisebb ráfordítással, mint a vásárlás — a *földhasznált koncentrációját*. b) A kiszoruló kisparasztnak inkább *bérbeadják*, s nem eladják a földjüket, számítva arra, hogy később visszaveszik. (Pl. az NSZK-ban a tönkrement parasztnak 13⁰/₀-a eladta, 32⁰/₀-a pedig bérbeadta a földjét. Ez a tőkés gazdaságban uralkodó létbizonytalanságból ered.)

Az állami monopólkapitalizmus szerepe a mezőgazdaságban

Az állami monopólkapitalizmus a mezőgazdaságra is kiterjed. Különböző eszközökkel szabályozza a *mezőgazdasági termékek kínálatát*. Ennek fő eszközei: a) a hitel, b) a termelői árak szabályozása, c) a bérlet és a földpiac korlátozása, d) a művelt területek nagyságának szabályozása.

Ugyanakkor szabályozza a *mezőgazdasági termékek keresletét* is: a) az állami felvásárlásokkal, b) a vállalatok és a lakosság jövedelmének bizonyos szabályozásával.

A fentiekben keresztül, de közvetlen is hat a monopóltőkés állam a *tőkés mezőgazdasági üzemek jövedelemviszonyaira*: a) jövedelemvisszajuttatás a *költségvetésből*, b) jövedelemelvontás az *árak és az adó útján*.

Az állami monopólkapitalizmus hatása a földkínálatra (a művelt földalapra) kettős. Egyrészt támogatja a *rossz földek kivonását*, másrészt bizonyos mértékig támogatja a *rossz földeken a termelést*.

Az állami monopólkapitalizmus a mezőgazdasági termékkínálat *alkalmazkodását* a kereslethez a fejlett tőkés országok többségében nem tudta megvalósítani, a

viszonylagos többletkínálatot nem tudta megakadályozni. Ez a járadék realizálási feltételeit rontotta. Egyrészt azok a kistőkés (kisparaszti) üzemek, amelyeknek az egyéni ráfordítása alatt van a piaci ár, *sem szüntetik be a termelést*, nem csökkentik a mezőgazdasági termékek kínálatát. (Ha bérlet földön gazdálkodnak, akkor a bérleti díj levonás a bérből vagy a profitból.) Másrészt a nagytőkés üzemek a tőkés állami költségvetésből *jelentős pénzügyi eszközöket kapnak* (szubvenció, ártámogatás, hitel stb.). Harmadszor az állami monopólikapitalizmus szabályozza a föld és a földbérleti piacot és így *e piacokon az áremelkedést*. Ezt a földet, mint termelési tényezőt viszonylag olcsóbbá teszi. (Pl. Hollandiában a bérleti díjak növelésére stopp van bevezetve.) A járadék-szabályozás az élelmiszeripari monopóliumok érdekeit szolgálja.

Tehát amíg a feldolgozó és felvásárló monopóliumok alacsony felvásárlási árai nem ösztönzik a termelést (a kínálatot), de a kisüzemek nem is csökkentik a termelést, addig *az állami monopólium beavatkozása a termelés (a kínálat) növelésére ösztönzi elsősorban a nagyüzemeket*. Más oldalról az állami monopólikapitalizmus keresletnövelő beavatkozásai nem olyan hatékonyak. *Így a magánmonopóliumok által okozott „kárt” (az alacsony termelői árakat) az állami monopólium a pénzügyi eszközök (költségvetési átcsoportosítás) útján az egész monopóliumtőkére és a dolgozókra osztja szét*.

A monopóliotőkés állam amennyiben a *vertikális integráció ösztönzője*, szintén a járadék csökkenését segíti elő. Ugyanis az integrátor felvásárló, feldolgozó monopóliumok a járadék nagy részét is meg kívánják szerezni, s arra törekcszenek, hogy a paraszt, ill. mezőgazdasági tőkés ne realizálja, vagy kevesebbet fizessen a földtulajdonosnak. *A földtulajdon monopóliumát tehát csökkenti a magán- és állami monopólium*.

A viszonylagos túlkínálat és a monopóliumok árpolitikája következtében a mezőgazdasági árak viszonylagos csökkenése figyelhető meg. Az Egyesült Államokban 1910/14-től 1965-ig a mezőgazdasági termékekárak 148%-kal, míg a mezőgazdaság által felhasznált termelési eszközök ára 176%-kal nőtt. Nyugat-Németországban 1949/50-től 1964/65-ig ezek a számok 33% és 53%. Ebben az időszakban 36 milliárd DM volt a mezőgazdaságból történő elvonás.

Az állami monopólikapitalizmus tehát a járadékképződés szempontjából a következő hatású: egyfelől rontja a járadék realizálás feltételeit, a viszonylagos többletkínálat miatt, másfelől jövedelem-visszapótló szerepe következtében a nagyobb tőkés üzemek számára javítja a járadék realizálás feltételeit. Ha az egész mezőgazdaság számára romlanak is a jövedelemviszonyok, így kisebb járadék realizálás lehetősége, a nagyobb üzemek járadék realizálása növekszik. A járadékképződés feltételei átcsoportosulnak a nagyobb üzemekhez. *A kínálati többlet, valamint az alacsony monopóliumfelvásárlási árak miatt a mezőgazdaságból történő új érték elvonása nagyobb, mint az állami monopólium jövedelem-visszapótlása. Így az állammonopólista kapitalizmusban többek között e miatt is válik uralkodó tendenciává a járadék csökkenése*.

4. A földjáradék a modern kapitalizmus mezőgazdaságában

A mezőgazdaság fejlődésében egy sor új vonás figyelhető meg. Egyfelől fejlődnek a mezőgazdasági *termelőerők* (technika, agrotechnika) és változások következnek be a *tőkés termelési viszonyokban* is (a földhasználati és földtulajdoni viszonyok változása, az állammonopólista kapitalizmus kifejlődése stb.). Ezek a változások *nem érintik a tőkés földjáradék létét általában*, hiszen a közgazdasági ér-

telemben vett földjáradék ez időszakban is megtalálható és nem más, mint a *mezőgazdasági értéktöbbség átváltozott és sajátos formája*. A monopólikapitalizmusban bekövetkezett technikai és gazdasági változások azonban hatással vannak a *földjáradék nagyságára és a különböző földjáradékformák létrejöttére*.

Az abszolút földjáradék hiánya

Amint előbb kifejtettük, azokban az országokban, ahol a bérleti rendszer nem uralkodó, nem jön létre közgazdasági értelemben vett abszolút földjáradék. A monopólikapitalizmusban az *abszolút földjáradék keletkezésének feltételei tovább romlanak*. Minden esetre a földjáradék nagyságának csökkenése a mai kapitalizmusban az *abszolút földjáradék csökkenésével, vagy megszűnésével kapcsolatos*. Ennek okai a következők: a) *A bérleti rendszer hanyatlása*. A bérleti rendszer egyfelől azoknak az országoknak némelyikében is csökken, ahol korábban uralkodó volt, másfelől azoknak az országoknak többségében is, ahol a saját gazdálkodás volt túlsúlyban. Említettük, hogy a föld magántulajdonának monopóliuma csak akkor elég „hatékony”, csak akkor kényszeríti ki a mezőgazdasági termékek értékének termelési árát meghaladó többletét, ha a tőkés bérleti rendszer az uralkodó.

b) *A mezőgazdasági tőke szerves összetétele* elérte, vagy túlhaladta az ipari tőke szerves összetételét. Így a mai kapitalizmus fejlődése nem igazolja azt a korábbi felfogást, hogy a technikai színvonalban mutatkozó különbségek növelésével az abszolút járadék növekszik. Ellenkezőleg, megszűnik az abszolút földjáradék anyagi alapja, hiszen a mezőgazdasági értéktöbbség nem haladja meg az átlagprofitot. Marx az Értéktöbbségelmélet c. munkájában kifejtette, hogy az abszolút földjáradék nem minden időszakra érvényes gazdasági kategória. Ha a tőkés mezőgazdaságban a bérleti rendszer túlsúlyban is van, hiányzik az abszolút földjáradék kialakulásának második feltétele, a tőke viszonylag alacsony szerves összetétele. Más oldalról ilyen irányban hat a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának csökkenése is. Mindezek azt eredményezik, hogy a *mezőgazdasági termelés (a mezőgazdasági termékek kínálatának) rugalmassága a jelen időszakban növekszik*. A föld termelőeszköz és egyéb termelőeszközök közül egyre inkább növekszik az utóbbiak jelentősége, ami azzal jár, hogy a földszükségesség mind kisebb mértékben hat a mezőgazdasági termékek kínálatára.

c) A szerves összetétel növekedését közvetlen igen nehéz meghatározni. Ezért a szerves összetétel növekedését *közvetetten* ragadhatjuk meg.

Az 1 munkásra jutó beruházások színvonala magasabb az iparban, de az illető terület *a bruttó nemzeti termékből a bruttó beruházások aránya nagyobb a mezőgazdaságban, mint a feldolgozóiparban*. E mutatónak a növekedési üteme is gyorsabb a mezőgazdaságban a tőkés országok többségében. Pl. Nyugat-Németországban 10 év alatt a mezőgazdasági beruházások egy munkásra jutó nagysága mintegy 100%-kal, míg az iparban mintegy 50%-kal emelkedett. (Lásd 1. sz. táblázatot).

Az egy munkásra jutó beruházás Nyugat-Németországban az iparban 1950-ben 961 DM, a mezőgazdaságban 223 DM; 1964-ben ezek a számok 1619 DM és 1297 DM. Tehát az ipar és mezőgazdaság különbsége 1950-ben 4,2-szeres, addig 1964-ben már csak 1,2-szeres.

Nyugat-Németországban az egy munkaóra jutó tőkebefektetés (bruttó állóeszközberuházás) 1964-ben a mezőgazdaságban 23 373 DM, az iparban 20 870 DM. Az USA-ban az egy munkaóra jutó tőkebefektetés (termelői-állótőke) 1961-ben a mezőgazdaságban 10 000 dollár, az iparban 5968 dollár volt. Ebben a két fejlett tőkés országban az *anyagi-műszaki bázis színvonala* — ezekben a mutatók-

ban kifejezve — a mezőgazdaságban meghaladja az iparét. Természetesen a fenti mutatók nem fejezik ki a tőke szerves összetételét: mert a tőkeérték-munkaerő, valamiféle vegyes mutatója az érték- és technikai összetételnek; mert a „c” nemcsak az álló, hanem forgórész is magában foglal, így ez a mutató a munka technikai felszereltségét mutatja.

A termelékenység is gyorsabban fejlődik a mezőgazdaságban, mint az iparban, de a színvonala még lemarad az iparétól. (Lásd a 2. sz. táblázatot). Mi a viszony a tőke szerves összetétel színvonala és a termelékenység színvonala között a mezőgazdaságban? Egyrészt nyilvánvaló abból, hogy a termelékenység szintje alacsonyabb, ez azt fejezi ki, hogy alacsonyabb még a tőke szerves összetétele is. Másrészt az is feltehető, hogy a mezőgazdaságban ugyanakkor a termelékenységi szint, magasabb szerves összetételt takar. Ennek okául a mezőgazdasági termelés sajátos-

A BRUTTÓ BERENDEZÉS-BERUHÁZÁSOK ARÁNYA A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉKBEN

(Folyóáron, %₀-ban)*

1. SZ. TÁBLÁZAT

	Feldolgozóipar		Mezőgazdaság	
	1950	1961	1950/51	1961/62
Ny.Németország	11	16	9	22
Franciaország	—	13	8	14
Olaszország	15	16	12	16
USA	8	9	17	15
Ausztria	9	13	11	30
Dánia	6	9	11	15

*Az adatok kerekítettek.

A táblázat forrása: G. Hoel—E. Reetzlegler: A tőkés földjáradék a technikai forradalom és az állammonopólkapitalizmus uralma mellett. Wirtschaftswissenschaft. 1967. 11. sz. (németül).

AZ 1 FOGLALKOZTATOTTTRA JUTÓ BRUTTÓ NEMZETI TERMÉK (1954-es árakon)

2. SZ. TÁBLÁZAT

	Az egyéb gazdasági területek		Mezőgazdaság	
	1950/51	1960/61	1950/51	1960/61
Ny.Németország	100	154	100	176
Franciaország	100	140	100	183
Olaszország	100	—	100	—
USA	100	117	100	150
Ausztria	100	150	100	181
Dánia	100	125	100	145

Forrás: G. Hoel—E. Reetzlegler: I. m.

ságait említhetjük, azt, hogy hosszabb a termelési folyamat, hogy az állótüke kihasználása nem egyenletes stb.

A kapacitáskihasználás alacsonyabb foka ellene hat a termelékenység növekedésének, a magas szerves összetétel ellenére is. Más oldalról egy adott termelési folyamat magas előmunkatermelékenységével szemben az évi összmunka termelékenysége alacsony. Egyrészt a kapacitás-kihasználás (munkaerő és eszközkapacitás) alacsonyabb foka miatt, (pl. még a fejőgépet is csak legfeljebb kétszer lehet egy nap használni). Másrészt az adott termékmennyiségre jutó nagy lekötött eszközök miatt magas a holtmunka aránya.

A viszonylag alacsony összmunka termelékenységi szint miatt a mezőgazdasági tiszta jövedelem viszonylagos nagysága kisebb. Tehát nemcsak egyszerűen a magas tükeösszetétel, hanem a tüke funkcionáltatásának feltételei is "elszívják" az abszolút járadék anyagi alapját.

c) A jelen időszakban a fogyasztás szerkezete is gyorsan változik, eltolódik a mezőgazdasági élelmiszeripari termékekről az iparcikkekre. Így csökken a mezőgazdasági termékek iránti kereslet jövedelmi rugalmassága. Ha a bérleti rendszer uralkodó is és a tüke szerves összetétele alacsonyabb is, csökken annak lehetősége, hogy az érték termelési ár feletti többlete realizálódjon.

d. A föld magántulajdonának monopóliumát nemcsak az előbb elmondott tényezők gyengítik; hanem a felvásárlásban, a feldolgozásban, a szállításban kialakult monopóliumok is, amelyek a monopóliáron keresztül a mezőgazdasági termékek termelő árának csökkenését kényszerítik ki. A modern kapitalizmusban a konkurrencia sajátosan érvényesül az ipar és a mezőgazdaság közötti árucserében. A mezőgazdaság az a nemzetgazdasági ágazat, ahol eddig a szabadverseny a termelésben leginkább érvényesült, s a mezőgazdasági termelők viszonylagos szétaprózottságuk miatt nem képesek a kínálat visszatartásával a mezőgazdasági termékek árszínvonalára növelő hatást gyakorolni. Más oldalról a felvásárló (feldolgozó) monopóliumok a szabadverseny kiküszöbölésével a felvásárlási árakat alacsonyban tartják. Márpedig csökkenő felvásárlási árak — egyébként azonos feltételek mellett — szintén az abszolút járadék megszűnése irányába hatnak.

A szocialista közgazdasági irodalomban igen gyakori az a felfogás, hogy a mezőgazdasági tükeösszetétel magas szintje nem szünteti meg az abszolút földjáradékot a mai kapitalizmusban. A következők miatt:¹³

a. A technikai fejlődés nem vezet közvetlenül a tulajdonviszonyok megváltozásához. S így nem szünteti meg a földmagántulajdon monopóliumát sem. Ez a monopólium csak a föld államosításával szűnne meg.

b. A föld magántulajdona bír azzal a hatalommal, hogy elvonják az érték egy részét. Csak akkor enged tőkét a mezőgazdaságba, ha a "belépő díjat", a föld árát, vagy a bérleti díjat megfizetik.

c. A marxizmus klasszikusai a mezőgazdasági tüke alacsony tüke szerves összetételét csak lehetőségként és nem szükségszerűségként kezelték az abszolút járadék kifejtésénél.

d. A bérleti rendszer súlya nő, tehát nem alkonyát, hanem prosperitását éli.¹⁴

e. Az abszolút járadék az értéktöbbletből kerül fizetésre, s erre ilyen feltételek mellett is van lehetőség. A járadék fizetéshez nem az átlagprofit feletti többletre van szükség, hanem az értéktöbbletre.

13. G. Hoel—E. Reetzgler: A tőkés földjáradék a technikai forradalom és az állami monopóliakapitalizmus uralma mellett. Wirtschaftswissenschaft. 1967. 7. sz. (németül).

14. Amire a bérletnek az USA-ban, Nyugat-Németországban és Franciaországban tapasztalható növekedéséből következtet.

Miből fizetik ilyenkor az abszolút járadékot? Erre az egyik válasz az, hogy a magas mezőgazdasági árakból. *Az abszolút járadék tehát létezik, csak a forrása lett más.*

Valóban igaz, hogy az abszolút járadék keletkezésében *nem egyenlő* erősségű két tényezőről van szó, mert az alacsony szerves összetétel nélkül is kikényszeríthet olyan árat a föld-magántulajdon monopóliuma, amely a termelési árat meghaladja. De ebben az esetben a *járadék monopóljáradék*, mégpedig nemcsak abban az értelemben is, hogy *a piaci ár magasabb a termelési árnál*. Ez a mai kapitalizmusban, ahol a mezőgazdasági termékeknek inkább többlet-kínálata, mint a többlet-kereslete a jellemző, nem elfogadható alternatíva. *Végső soron azonban itt a túlkereslet és nem a földtulajdon a döntő.*

A föld bérleti forma megtalálható saját gazdálkodás uralma mellett is és itt fizetnek haszonbért a tulajdonosok. Ez azonban *közigazgatásilag nem járadék csak névlegesen az*. Hiszen a föld tulajdonának *nem járadékteremtő, hanem a haszonbért átvivő szerepe van*. Nem azt kell mondanunk, hogy az iparral azonos szerves összetétel mellett is van abszolút járadék, hanem azt, hogy a mezőgazdaság alacsony szerves összetétele esetén *sincs abszolút járadék, ha a bérleti rendszerrel összekapcsolt földtulajdon nem kényszeríti ki*.

A másik válasz az, hogy a *bérletek jobb földeken helyezkednek el* és az ott kialakult különbözeti I. sz. járadékból. Vagy az, hogy az ármeghatározó földön *az átlagosnál jobb gazdálkodásból*, az így keletkezett különbözeti II. sz. járadékból. Véleményem szerint ez nem helytálló, mert ilyen esetben nem a II. sz. különbözeti járadékról van szó, hanem külön (extra) jövedelemről, mert a különbözeti II. sz. járadék is a föld jobb minőségével kapcsolatos, és az ármeghatározó föld az nem jobb minőségű.

A harmadik válasz az, hogy a föld is tőke alkotórész és az erre jutó átlagprofit részéből, az illetőleg a föld mint kamatból.¹⁵ Ez az álláspont tehát a föld értékéből vezeti le az abszolút járadékot (vagy helyesebben az ármeghatározó földön fizetett haszonbért), s nem az abszolút járadékból, „tőkésíti vissza” ennek a földnek az árát. *A földjáradék tehát nem az ipari működő tőke átlagprofitjából való levonás, hanem a földtőkére járó átlagprofitrész.*

Ez utóbbi álláspont logikusnak tűnő volta ellenére is nem ad választ a következő kérdésekre: a) A mezőgazdasági áruk ára nem egyszerűen csak összevődik különböző költség és jövedelemrészekből, hanem azokat is *társadalmi munkaráfordítás és a piaci értékítélet alakítja*. Kérdés, elismeri-e a piac a földre, mint tőkére eső „c” részt olyan mértékben, mint a termelt termelőeszközökre jutó „c” részt? b) A földérték a földanyag „értékéből” és a földtőke értékéből áll. Mekkora a földanyag értékére jutó átlagprofitrész? c) Saját gazdálkodás esetén a mindenkori termelési ár átlagprofitja tartalmazza-e a földanyag után járó átlagprofitot, vagy éppen a termelt termelőeszközökre jutó átlagprofitból levonás ez? d) Az ármeghatározó földön, ahol nincs a szó igaz értelmében abszolút járadék, *a földanyagnak mi az ára, mi kényszeríti ki, hogy a földanyag árára is jusson átlagprofit? A földre jutó átlagprofit lehet levonás is a munkával előállított termelőtőke profitjából*. Ilyenkor nem az értéktöbblet oszlik meg járadéka és profitra, *hanem az átlagprofit oszlik meg a földtőke és nem földtőke átlagprofitjára*.¹⁶

15. Burger Kálmán: A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében. Kossuth, 1969.

16. A földtőken itt a földanyag árát értjük, mivel az könnyebben felfogható, hogy a földtőke (a földbe bekebelezett tőke) után jár az átlagprofit. (Persze az további kérdés, hogy a földtulajdon ezután miért elégszik meg a kamattal, miért nem követeli az átlagprofitot.

Miért elégszenek meg az *ármeghatározó földön* működő tőkések termelőtőkéjükre az átlagosnál kisebb profittal: a) mert még az is nagyobb lehet, mint a földtőkére és a nem földtőkére együttesen jutó kamat? b) vagy ha a bérleti rendszerről visszatérnek a saját gazdálkodásra, az átlagprofit nagyobb, mint a korábbi járadék; c) ebben az esetben természetesen az *ármeghatározónál* jobb földön értékesül a földtőke, különböző járadék formájában. De itt a különbozati járadék el különül az átlagprofittól, mert ez elkülönült üzemek földkinálatának realizálása. Más oldalról nem bizonyított — különösen, ha a föld ára nem a különbozati járadék tőkésítése —, hogy a földtőke értéke (a föld ára) a jobb földön annyival magasabb az *ármeghatározó földhöz* viszonyítva, mint amekkorával a különbozati járadék nagyobb az "ipari" átlagprofitnál.

Ezért véleményem szerint figyelembe véve a mezőgazdasági termelés jelentős kinálatát, a felvásárló és feldolgozó monopóliumok termelői árát „nyomó” hatását, az *ármeghatározó földön nem valószínű, hogy realizálni tudnák a földanyag "értékének" megfelelő átlagprofitrészt is*. S így a föld ára, mint „termelési költség” csak egyszer jelenik meg és mint használati érték végig funkcionál. Ennyivel a föld olcsóbb termelési feltétel. Közöséges termelési eszköz drágább, mert egyfelől amortizációja költség, másfelől meg van az átlagos tiszta jövedelem igénye. A föld mint állótőke amortizációja nem költség, a föld ára a kamatokból viszonylag hamar megtérül, ezért jövedelemigénye is kisebb, mint a földár után minden évben számított átlagprofit.

Nem ad arra sem választ a fenti álláspont, hogy az értéktöbbletet az eleven munka hozza létre, s a termelési tényezők milyen arányban részesednek ebben, milyen gazdasági törvényszerűségek határozzák meg részesedésüket. Arra a kérdésre is válaszolni kellene, hogy az ipari tőkére az átlagprofitrátájával, a mezőgazdasági termelt működő tőkére jutó átlagprofiton felüli többlet részét képezi-e az árcentrumnak, sőt ezen túlmenően a piaci árnak?

Megállapítható tehát, hogy a föld magántulajdon monopóliuma erejének a csökkenése, a tőke szerves összetétele növekedése, a földnek mint termelőeszköz szerepének a csökkenése az abszolút földjáradék anyagi alapjának összeszűküléséhez, s az abszolút járadékra jellemző gazdasági viszonyok megszűnéséhez vezet.

Ezek után adódik a kérdés, hogy a tőkés bérlők miből fizetnek bérleti díjat? Már korábban említettük, hogy ez fizethető a különbozati földjáradékból és az átlagprofit egy részéből. A modern kapitalizmusban ilyen forrásként szerepelhet az a jövedelemrész is, amelyet különböző támogatási formákban (ártámogatás, beruházási hitelek, segélyek stb.) a monopóltőkés állam juttat a mezőgazdaságnak. Angliában pl. 1959-ben és 1960-ban a közvetlen állami támogatások a mezőgazdaság nettó jövedelmének mintegy 65%-át tették ki.¹⁷ Gyakori az is, hogy azok a tőkés bérlők, akiknek profitja hosszú időszak alatt a kamat színvonalára süllyed, kivonják tőkéiket a mezőgazdaságból. Az állami támogatás a bérlők jövedelmét kiegészítheti az átlagprofit szintjéig, de biztosíthat ezt meghaladó profitot is. Amennyiben ez utóbbi történik, akkor az ebből fizetett járadékot egy *sajátos járadékformának* tekinthetjük. Hiszen ez *nem monopóljáradék*, mert nem a mezőgazdasági termelők monopólhelyzetéből, gazdasági hatalmából, a kínálat viszsztatartásán alapuló magasabb monopólarból, még csak nem is *abszolút járadék*, mert nem a bérleti rendszerrel összefüggő földmagántulajdon monopólium kényszeríthette ki.

17. Walker, T. W.: Farming in Britain. 1961.

A mai tőkés mezőgazdasági valóság tényének széleskörű és alapos elemzésével foglalkozik Sipos Aladár könyvében.¹⁸ Megállapításait a leglényegesebb kérdésekben saját kutatásaim is alátámasztják. (Nem lehet a járadéknövekedést gazdasági törvénynek tekinteni, hogy a mezőgazdasági termelői árszínvonalra egyaránt hat a kínálat növekedés és a monopólista árpolitika, hogy az abszolút járadék megszűnik, stb.)

Az állami monopólkapitalizmus hatása következtében keletkező, s az abszolút járadék belyébe lépő *nem tulajdonképpeni monopóljáradék* magyarázata azonban nem kielégítő. Szerinte a monopóltőkés állam jövedelem visszapótló-kiegészítő politikája (pl. ártámogatás), valamint a technikát fejlesztő politikája (pl. beruházási kedvezmények) az egyéni érték csökkenéséhez vezet, mód nyílik arra, hogy az így keletkezett értékreszből a bérlők haszonbért fizessenek. Az állami monopólium végső soron oka a monopóljáradéknak.

Abban az esetben, ha a tőkés állami jövedelem visszatérítése az árat a *társadalmi ráfordítások* (mondjuk a társadalmi-termelési ár) szintjére emeli, de az illető gazdaság egyéni ráfordítása kisebb, akkor ideiglenes extraprofit keletkezik. Ha a jövedelem-pótlékkal elért ár a társadalmi ráfordítás szintje alatt is van, de a technikai fejlődés még ez alatt tartja az egyéni értéket, akkor is közönséges extraprofitról van szó. *Ez egyik esetben sem monopóljáradék. Az állami monopólium „segít” a szabadpiaci versenynek megfelelő jövedelem kialakításában, amelyet az alacsony termelői áron vásárló magánmonopólium megsértett.* Ilyenkor a közönséges extraprofitból fizetik a haszonbért. Abban az esetben, ha az állami támogatás — mivel a nagyobb tőkés üzemek nagyobb mértékben élvezik ezt az árszintet a termelési ár fölé emelik, akkor beszélhetünk *egy állammonopólista járadékról*. Ez azonban legalábbis a következőkben különbözik a Marx által kifejtett mezőgazdasági monopóljáradéktól: a) nem azért jön létre, mert valamely *speciális természetes monopólium* a kínálatot a kereslethez képest alacsonyban tartja, éppen ellenkezőleg, az árkiegészítés ösztönzi a kínálatot. b) A társadalmi ráfordításon belül és nem *felül* képződő extraprofit lesz a haszonbér forrása.

Az abszolút járadék létét nagyban meghatározza arra a kérdésre adott válasz, hogy a földjáradék határozza-e meg a föld árát, vagy a föld ára a járadékot? Ha ugyanis az ármeghatározó földön a *föld állótőkére*, másképp a föld árára is jut átlagprofitrés, akkor az a látszat, hogy a föld árából függ ez az átlagprofitrés, vagyis más szóval a járadék. Ez a gondolat továbbá azt is jelenti hogy *saját művelés mellett is van az átlagprofitnak egy olyan része, amely abszolút járadék*,¹⁹ és ennek nagysága azonos a föld állótőkére jutó átlagprofitrésszel.²⁰

Ezt az álláspontot bírálja Sipos Aladár is. Részből azzal, hogy a földtőke ára levonást jelent a termelőtőkéből, s ezt a fenti álláspont nem veszi figyelembe. Részből azzal, hogy a saját gazdálkodás esetén az ármeghatározónál jobb földön a földtőkére átlagprofitrés, plusz különbözeti járadék is jut. „Így tehát a föld vásárlására fordított összeg az ármeghatározó földnél jobb földeken működő mezőgazdasági tőkésnek kétszeresen is megtérülne”.²¹ A végső konklúziójával, azzal, hogy a földjáradékot nem lehet a föld árából levezetni, mert inkább a földjáradék határozza meg *egyéb* tényezőkkel együtt a föld árát, egyetérthetünk.

18. Sipos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth, 1967.

19. Teljesen mindegy, hogy értéktöbbletről vagy átlagprofitról beszélnek-e, mert ez társadalmi méretben azonos, sőt ha a szerves összetétel azonos az ipar és a mezőgazdaság között, akkor a mezőgazdaságban is azonosak ezek.

20. Burger Kálmán: Uo.

21. Sipos Aladár: I. m. 105. old.

Az ellenérvek azonban nem elég meggyőzőek. A föld állótőke — amelyben a földanyag-állótőkét értem —, mivel a földbe kebelezett tőke, éppen olyan tőke, mint pl. a munkagép. A földanyag „tőke” éppen olyan elengedhetetlen feltétele a termelésnek, mint a „termelt” állótőke, ezért ingyenesen ez sem „működik” a termelési folyamatban. Így elfogadható az, hogy az átlagprofitnak lehet egy része, amely a földtőke „jövedelme”. Ugyanis a földanyag árának és bérleti díjának olyan kezelése, hogy az káros a társadalom számára, mert levonást jelent a termelésbe gényleg befektetett tőkéből, túlzottan a bérleti rendszerhez kötött felfogás. Ilyenkor a föld árát és a bérleti díjat valóban *parazita réteg* sajátította el és kikerült a mezőgazdaságból. Ebből azonban nem tehetünk úgy, mintha általában társadalmi igény lehetne az, hogy a földanyag valamiféle „ingyenes”, de szükséges feltétele lenne a mezőgazdaságnak. Ha valamely természetes termelési feltétel az elsajátítás tárgya piacra kerül, ára van, akkor ennek is van jövedelemigénye.

A földanyag tőke után járó átlagprofitrész nem járadék, mint ahogy azt Burger Kálmánné állítja. Elsősorban nem azért, mert nem az átlagprofit feletti, hanem azon *belüli* rész, hanem éppen azért, mert nem speciálisan a földjáradékképző ismérvek alapján jöttek létre. Hiszen egyrészt nem a földtulajdont ismerik el, hanem a földet, mint termelési tényezőt (tehát nem abszolút járadék). Másrészt a jobb minőségű földön keletkezett különbözőzeti járadék nemcsak egyszerűen átlagprofit, nemcsak annak következménye, hogy a jobb föld ára magasabb és nagyobb átlagprofitot kell utána számítani, hanem ellenkezőleg, azért értékesebb az ilyen föld, mert különbözőzeti járadékot is hoz. Nem egyszerűen a jobb föld magasabb áráról van szó, hanem a föld mint a gazdálkodás tárgya monopóliumának realizálásáról. Már csak azért is nehéz a földárból levezetni a járadékot, mert más és eltérő tényezők is hathatnak a föld árára és a földjáradékra. A föld ára növekedhet földkereslet növekedése miatt is (pl. vagyonmentés céljából nő a földkereslet), mert a földár növekedés nem jár általában a mezőgazdasági termékek árnövekedésével és így járadéknövekedéssel sem.

A különbözőzeti földjáradék csökkenése

A termelőerők fejlődése és a gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások hatással vannak a különbözőzeti földjáradékra is. Ezek a változások a különbözőzeti földjáradék csökkenését váltják ki. A különbözőzeti I. sz. földjáradék csökken, mert: a) a mezőgazdasági tudomány és technika fejlődése, a mezőgazdasági termelés növekvő specializációja arra vezet, hogy a különböző növényféléket a nekik leginkább megfelelő minőségű földeken termelik. Az eddig bizonyos növényfélék számára rossz földek, más növényfélék számára jó földek lehetnek. A fekvési járadék csökkenését váltja ki a közlekedésnek (a szállítási eszközöknek és az utaknak) a javulása. b) A különbözőzeti I. sz. földjáradék csökkenését eredményezi az is, hogy a termelőerők (technika) fejlődésével növekszenek a területegységre jutó hozamok, mód nyílik arra, hogy a rosszabb minőségű földeket a termelésből kivonják. (Pl. Angliában 1870—1938 között a szántóföld területe 2,4 mill. ha-val csökkent, a legelők területe viszont ugyanennyivel növekedett.) Ennek az a következménye, hogy a jobb földek lesznek az árszabályozók, és kevesebb gazdaság jut különbözőzeti földjáradékhoz, és ennek össz nagysága is kisebb.

A különbözőzeti II. sz. földjáradék rövidebb időszakban a pótlólagos ráfordításokkal növekszik, hosszabb időszakban mégis csökken. Hiszen: a) A pótlólagos ráfordítások ugyan nem szüntetik meg a földek különböző minőségét, mégis csökkenthetik ezeket a különbségeket. A rosszabb földre fordított talajjavító rá-

fordítások, amennyiben már amortizálódtak, de biztosították, hogy a földek természetes termékenysége még ezután is magasabb, mint korábban volt, akkor ez csökkenti a földek közötti minőségi különbségeket b) A különbözeti II. sz. áradékot hozó pótlólagos ráfordítások színvonala, ha általánossá válik — egyébként azonos feltételek mellett csökken a mezőgazdasági termékek értéke (és ára), így a különbözeti járadék összege is csökken. Más szóval a különbözeti II. sz. járadék átalakul különbözeti I. sz. járadékká.

Tagadhatatlan, hogy vannak olyan tényezők is, amelyek a különbözeti földjáradék növekedését okozhatják. Így pl. a mai kapitalizmusban a kisparaszti gazdaságok különböző okok miatt kiszorulnak: ha ezek a jobb minőségű földek tőkés művelésre kerülnek, akkor növelik a különbözeti I. sz. földjáradékot. De megjegyezzük, hogy ennek is ellene hat az, hogy általában a kisparaszti bérlők viszonylag mindig magasabb bérleti díjakat fizetnek.

A modern kapitalizmus feltételei között a különbözeti földjáradék alakulásával kapcsolatban közismert az a felfogás, hogy a különbözeti I. számú csökken, a különbözeti II. számú pedig növekszik. Ez azonban korántsem ilyen egyszerű a következők miatt: a) a technika fejlődése és a pótlólagos ráfordítások, amikor amortizálódtak, *növelhetik a föld természetes termékenységét*. Ha ezt *egyenlőtlenül* okozzák a különböző minőségű földeken (pl. így a jobb földek termékenysége gyorsabban nő, mint a rosszabbaké), akkor emelkedik az I. sz. különbözeti járadék. *Ha egyenlően* változtatja a természetes termékenységet, akkor változatlanul hagyja a különbözeti I. sz. járadék nagyságát. Ha *egyenlőtlen* a természetes termékenység növelése (pl. a rosszabb földek természetes termékenysége jobban nő). Tehát a földek közötti minőségi különbségek csökkennek, akkor csökken a különbözeti I. sz. járadék). b) A különbözeti I. sz. járadék alapja a II. számúnak, ezért nehéz elképzelni, hogy az I. sz. csökken, a II. sz. pedig növekszik. Itt inkább a pótlólagos ráfordítások *ideiglenes extraprofit növelő hatása érvényesül*. c) Végül, ha a pótlólagos ráfordítások a jobb földeken hoznak is bizonyos ideig különbözeti járadékot, a jobb földeken a pótlólagos ráfordítások megváltoztatják az érték nagyságát, növelik a kínálat és így a II. sz. járadék átalakul I. sz. járadékká. S most már a társadalmi ráfordítással nagyobb pótlólagos ráfordítások hoznak csak II. sz. járadékot.

A különbözeti járadék csökkenésére *azonban csak konkrét feltételek elemzése alapján adhatunk választ*. Így vizsgálni kellene, hogy a jobb földeken fizetett haszonbér reálértéke gyorsabban csökken-e, mint az ármeghatározó földön fizetett haszonbér. Az persze tagadhatatlan, hogy a rosszabb földek kivonása a jobb földeken a pótlólagos ráfordítások kínálatnővelő és árlenyomó hatása a különbözeti járadék csökkenése irányában hat. Az is igaz, ha ezt elfogadjuk, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a jobb földeken eszközölt nagyobb arányú pótlólagos ráfordítás, amíg a rosszabb földeket nem vonják ki, az árszínvonal viszonylag nem csökken, növeli a földek minőségi különbségét. A rosszabb földek művelésbe tartását bizonyos ideig biztosíthatja az önköltségcsökkentő technikai fejlesztés, a tőkés állam támogatása. (Említettük, hogy itt az állami monopolkapitalizmus szerepe kettős.) Ezért azt mondhatjuk, hogy egyrészt hosszabb távon a különbözeti járadék csökkenése a jellemző, de csökken a különbözeti járadék I. és II. sz. formája is. Másrészt rövidebb időközökben nőhet is a különbözeti járadék mindkét formája.

A földjáradék csökkenése a modern kapitalizmusban

A mai kapitalizmusban uralkodó tendenciáját tekintve a földjáradék csökken.²²

A járadéknagyság alakulásának nyomon követése igen nehéz feladat. A nehézség abban van, hogy a közgazdasági értelemben vett járadék igaz, hogy gazdasági forma, de ugyanakkor gazdasági tartalom is. Mivel a járadék-tartalomnak is van gazdasági formája, ti. a földár, a haszonbér, jelzőlog. A közgazdasági értelemben vett járadék névleges járadék különbsége még bonyolítja a meghatározást. A közgazdasági értelemben vett járadékon belül a különbözeti és az abszolút földjáradék elkülönítése nem megoldott az érték természetéből eredően. Végül nem követhető nyomon a bérleti idő alatt a különbözeti II. sz. földjáradéknak az a része, amely a bérlőnél marad. A saját gazdálkodás túlsúlya esetén egyszerűbbek a meghatározás feltételei. De itt sem könnyű a járadék és profit, valamint az ideiglenes és tartós extraprofit meghatározása.

A statisztikai adatok²³ szerint Angliában változatlan áron számítva 1880—1960-ig a földjáradék nagysága csökken. A területegységre jutó földjáradék reálértéke csökkent, ami ebben az időszakban meginduló gyors technikai fejlődéssel (többek között a gőzeke és az igaerő vontatású aratógépek alkalmazásával) magyarázható. Az első világháború és az azt követő időszakban a mezőgazdasági termékek nagyobb áremelkedése következtében a földjáradék reálértéke csökkent. A két világháború közötti agrárválság következtében a földjáradék reálértéke valamelyest növekedett. A második világháború alatt és után, mivel az élelmiszerhiány miatt serkenteni kellett a mezőgazdasági termelést, a kormány korlátozta a földjáradék növekedését.

Az Egyesült Államokban is hasonló irányzat figyelhető meg. 1850-ben a földjáradék a nemzeti jövedelemnek 4,2%-át, 1880-ban 4,1%-át, 1910-ben 3,8%-át, 1956-ban 2,2%-át tette ki.

Franciaországban a földjáradék aránya a mezőgazdasági jövedelemben az 1880-as mintegy 20%-ról 1938-ig 15%-ra csökkent.

A 3. sz. táblázatból a következőket láthatjuk:

Az Egyesült Államokban: a) a járadék aránya nettó jövedelemben csökkent; b) a föld árának növekedése nem a földanyag, hanem a földtőke nagyarányú növekedésével és a pénz vásárlóerejének csökkenésével kapcsolatos.²⁴

Franciaországban a vizsgált időszakban: a) a föld relatív ára 60%-ra csökkent; b) a bérleti díj 74%-ra csökkent.

Angliában és Walesben a) a föld ára mintegy megduplázódott; b) a bérleti díj 83%-kal nőtt, c) a vásárlóerő csökkenés azonban jóval nagyobb volt, mivel a legfontosabb mezőgazdasági termék ára 221%-kal csökkent, tehát a föld csereértéke jelentősen csökkent.

Nyugat-Németországban: a) a földbértek kis mértékben nőttek, miközben a létfenntartási költségek 31%-a a termésátlagok 47%-kal nőttek, így a bérleti

22. A földjáradék nagyságát meghatározhatjuk egyfelől úgy, hogy a reálértéket, vagy úgy, hogy folyóáron vesszük számításba, másfelől elemezhetjük abszolút nagyságát (pl. az összjáradék nagyságát), vagy viszonylagos nagyságát (pl. arányát a mezőgazdasági bruttó jövedelemben, a nemzeti jövedelemben, a mezőgazdasági érték többletben, vagy a területegységre jutó járadék nagyságát, s végül a járadék rátáját, vagyis viszonyát a befektetett tőkéhez.

23. Sípós Aladár: I. m.

24. A létfenntartási költségek az USA-ban 1910—14-ben 100%-ról 1965-ig 306%-kal nőttek. Az épületek és a földdel összekapcsolt létesítmények értéke a földbirtokot összértékben 1910—1950 között 18%-ról 33%-ra nőtt.

A FÖLDBÉRLETI DÍJ ÉS A FÖLD ÁRÁNAK ALAKULÁSA A FEJLETT TÖKÉS ORSZÁGOKBAN

3. SZ. TÁBLÁZAT

Megnevezés	USA					Franciaország				Anglia és Wales				Nyugat-Németország			
	1910	1940	1950	1961	1965	1908	1930	1950	1955	1938	1949	1955	1957	1905	1950	1955	1963
A föld ára	100 ¹	68	144	273	—	100 ³	281	8 038	9 325	100 ⁶	236	248	208	—	100 ⁹	—	300
A mg-i termékárak	—	100	258	240	248	100 ⁴	679	11 428	15 283	100	255	321	—	—	100	—	138
A nettó járadék	—	100	275	227 ²	277	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
A járadék (nettó jöv.) %	—	9,9	9,0	8,4	8,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
A mg. ipari eszköz árak	—	100	200	215	224	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
A föld relatív ára	—	—	—	—	—	100 ⁵	41	69	60	100	92	77	—	100	—	70	—
A bérleti díj	—	—	—	—	—	100 ⁷	—	74 ⁸	—	100	108	—	178	—	—	—	—

Forrás: G. Hoel— E. Reetzgler: Uo.

1. 1 acre föld ára; 2. az adat 1960. évre vonatkozik; 3. 1 hektár föld ára; 4. A búza ára; 5. 1 ha föld értéke búzában kifejezve; 6. 1 acre föld és a rajta levő épület; 7. Az adat 1911-re vonatkozik; 8. Az adat 1958-ra vonatkozik; 9. Az adat 1953-ra vonatkozik.

díjak relative csökkentek; b) a föld ára viszont jelentősen nőtt abszolúte és relative is. Azt is mondhatjuk, hogy a földjáradék földárban és földbérben kifejezve ellentétesen alakult. Az áremelkedés okai a következők: a) a technikai fejlődés miatt — figyelembe véve a nyugatnémetországi birtokstruktúrát — nő a földkereslet; b) a telekjáradék jelentősen emelkedett; c) a földpiacon kialakult spekuláció (pl. földvétele az inflációs pénzromlás miatt), d) itt a tényleges járadék *lényegesen* eltér a megjelenési formákból.

Miért csökkennek a földárak és a földjáradék uralkodó tendenciáját tekintve a mai kapitalizmusban? A járadék és a földárak csökkenésének legfontosabb okait már említettük. A kérdés megközelítése egyrészt történhet a termelés-keletkezés oldaláról, másrészt az elosztás-realizálás oldaláról. A földjáradék (a föld árara) ható tényezők a kapitalizmusban tehát a következők: a technikai fejlődés, a monopóliumok gazdasági hatalma, az állami monopóliumkapitalizmus és a bérleti rendszer. A járadékcsökkenés okait a következőkben foglalhatjuk össze:

a) *A föld termelőeszköz szerepének csökkenése, a föld viszonylagos kínálatának növekedése.* E tekintetben különösen a technikai haladásnak van jelentős szerepe. A technikai haladás egyrészt csökkenti a földek közötti különbségeket, azon keresztül, hogy a rosszabb földek kiszorulhatnak a termelésből, s azért, mert a jobb földekben a pótlólagos ráfordítások kínálatnövelő hatása azzal jár, hogy a rosszabb földeken a társadalmilag átlagos profitnál kisebb keletkezik. Másrészt a technikai fejlődéssel kitolódnak azok a határok, ahol a csökkenő hozadék elve érvényesül. Harmadszor, a *földfeltáró* technikai fejlődés, ha csekély mértékben is, de növeli a föld kínálatát, a *földmegtakarító* technikai fejlődés pedig csökkenti a föld keresletét.

b) *A fent említett tényezők hatása a mezőgazdasági termékek kereslet-kínálati viszonyaira és áraira.* Igaz, hogy az élelmiszerkereslet árrugalmassága viszonylag kicsi, mégis a monopóliumok hatására kialakult magas élelmiszerárak és az élelmiszerszükséglet viszonylag telítettsége viszonylag visszafogja a mezőgazdasági termékek keresletét. Tehát az *állami monopólium* beavatkozásának legtöbb területén növeli a mezőgazdasági termékek kínálatát, a *magán monopólium* viszont visszafogja a kereslet növekedését, s így csökkenti a járadék realizálásának lehetőségeit.

c) *A földjáradék csökkenésében szerepet játszik a földmagántulajdon monopóliumának korlátozása.* Egyrészt a technikai fejlődés által (a föld viszonylagos szűkössége csökken), másrészt az állami monopólium korlátozza a földmagántulajdon monopóliumának hatását (pl. a földpiac és a bérleti piac központi szabályozása), s végül a földmagántulajdon monopóliumát korlátozza a bérleti rendszer kisebb aránya a saját gazdálkodáshoz és ennek a fejlett tőkés ország egy részébe való visszaszorulása. A földmagántulajdon monopóliumát korlátozzák ezen kívül a felvásárló és feldolgozóipari monopóliumok is, amennyiben a mezőgazdaságban termelt új érték egy részét elszivattyúzzák, ill. a nagyüzemek javára történő felosztását végzik el.

A kapitalizmusban a *viszonylagos földárak* is csökkennek. Ez a járadék csökkenésének és más tényezőknek a következménye. A földárak csökkenésében „a más tényezőknek” jóval nagyobb a szerepe, mivel a földár „irracionális értékforma”, mivel a földanyag nem foglal magában munkaráfordítást. A földárak csökkenése egyes országokban abszolút (ha a létfenntartási index növekedését figyelembe vesszük), más országokban viszont viszonylagos. Mégpedig: a) a viszonylagos csökkenés a mezőgazdasági termékek termelő áraihoz képest; b) a mezőgazdasági

bérekhez képest; c) a mezőgazdaság által felhasznált ipari eszközök áraihoz képest mutatható ki. A mezőgazdasági termékárakhoz képesti csökkenését mutatja az, hogy pl. Nyugat-Németországi Délhesenben 1905/10-ben 1 ha föld ára 120—220 q rozs volt, 1955/60-ban már csak 80—120 q.²⁵

II. A modern polgári földjárdékelmélet és kritikája

1. A járadék-fogalom és struktúrája

A modern polgári közgazdaságtan nem sok újjal járult hozzá a földjárdék-elmülethez. Általában a polgári klasszikusok és a vulgárisok járadékelmületének egyes elemeit, vagy kombinációját veszik át. Ugyanakkor a földjárdék valamilyen vonatkozásában kapcsolódik a polgári értékelmületekhez is. Ezen kívül a járadék-fogalom szélesebb fogalomkör a mai polgári közgazdaságtanban, mint a földjárdék-fogalom.

A modern polgári közgazdaságtanban a járadék felfogása igen eltérő.²⁶ Schumber minden „többletet”, amely a ráfordítás fölött keletkezik, járadéknak tekint. Amiben e többletek különböznek, az a létrehozó okaik különbsége, de minden járadék a kedvezőbb gazdasági feltételeknek következménye.

Marshall ún. quasy-járadék fogalma üzemgazdasági fogalom, amelyet a határtermelékenységi elmélet alapján határoz meg. Szerinte ez a járadék a változó költségek feletti jövedelem, amely állandó költségként szerepel.

Oppenheimer a járadékot nem a föld szükösségére, hanem a jogi földmonopóliumra vezeti vissza.

A mai polgári gazdaságtan járadék fogalmát jól foglalja össze Klafkowski.

Járadékról — közgazdasági értelemben — akkor beszélünk, ha a személyek közötti, vagy a vállalatok közötti viszonyokban a *többletjövedelem keletkezik*. A többletjövedelmet a rendkívül magas ár, vagy alacsony költség okozza. A járadék keletkezésében a termelési tényezők különbözősége és szükössége játszik szerepet. A ható faktorok között sorolja fel a termelési eszközök különböző hatékonyságai mellett a védett termelési eljárásokat, a vállalkozó döntési és szervező képességeket, a fogyasztási szokásokat, stb.

Klafkowski a *járadék* fogalmát a következőképpen fogalmazza meg, szerinte a közgazdaságtanban használt járadék-fogalmak szisztematikus analízise alapján.

A járadék a termékárak (hozamok, jövedelmek) része, a termelési tényezők (termelési eszközök) hozama, jövedelme, amely a következőkön nyugszik: a) a termelési tényezők szükössége a keresletükhöz képest; b) a termelési költségek különbözősége, amelyek a „határtermékek”-hez képest különbözőképpen térnek el; c) az árváltozásokból és áringadozásokból származó előnyök kihasználása.

A kapitalizmusban fellelhető *járadékformák sémája* pedig a következő:

a) A járadék, mint *természeti jövedelem*, amely a pusztá földhasználatból következik (valamiféle abszolút földjárdék). Mivel a földkínálat korlátozott, ez

25. W. Götz: A föld értékcsökkenése. Német Mezőgazdasági Társaság Közleményei 33. füzet. Frankfurt-Main 1960.

26. Dr. Maxmillan Klafkowski: A járadékfogalom a gazdaságelméletben. Duncker Humblot Berlin, 1963.

korlátozza a mezőgazdasági termékek kínálatát, s így magasabbak az árak. b) A járadék, mint *természeti különbozeti jövedelem*, amely a különböző minőségű földek használatából következik (különbozeti földjáradék). c) A járadék, mint *természeti különbozeti jövedelem*, amely a különböző minőségű (fajtájú) munkából ered (különbozeti munkajáradék). d) A járadék, mint *különbozeti jövedelem*, amely a különböző minőségű tőkéből ered (különbozeti tőkejáradék). e) A járadék, mint *véletlen különbozeti jövedelem*, amelyhez a fogyasztók és a vállalkozók jutnak, annak következtében, hogy a kereslet dinamikusán eltolódik, és ez relatív eltolódását jelenti a termékek (termelési feltételek) relatív áraiban is. Így a relatív termelési költségekben is. (Intenzitási járadék). f) A járadék, amely a *pénzürték* változás és ingadozás következménye. (pénzürték járadék). g) A járadék, mint *különbozeti jövedelem*, amely a vállalkozói tevékenységből ered, amely a normál profitot meghaladja, de nem is kamat. E járadék keletkezésének a következő részesei vannak; egyrészt különbözők a termelési költségek, mert különböző a termelési tényezők kombinációja; másrészt a piaci helyzetnek (a termékek és termelési tényezők piacának) a jobb ismerete; harmadrészt új változásokkal dinamikus kínálatot biztosítani, alkalmazkodás a dinamikusán alakuló kereslethez; negyedrész az áreltérések ismerete, amelyek alapján forgalomnövekedést és így költségcsökkenést lehet elérni.

A mai kapitalizmus járadékelméletének lényege tehát a következőkben foglalható össze:

A modern járadékelmélet nagymértékben támaszkodik a késői „klasszikus” és a *klasszikus* (smithi, ricardói) földjáradékelméletre. A mai polgári közgazdaságtan is elköveti azt a ricardói hibát, hogy *mindig* a rosszabb minőségű földek kerülnek művelésbe. A fejlett tőkés országokban jelen időszakban a művelésbe vétel helyett inkább a művelt rossz talajok javítása történik. A talajjavítással viszont nem elemzik azt, hogy a *talajjavítás költségei* hogy viszonyulnak a jobb földön eszközölt pótlólagos költségekhez.

A járadékfogalmat *kiterjesztik* a földön kívüli termelési tényezőkre is, a tőkére és a munkára is. Mivel a járadéknak van egy általános fogalma, ezért a földjáradékot egy semleges fogalommal kell helyettesíteni, pl. földhaszon, földnyereség.

A járadékot a termelési tényezőkből eredő jövedelemnek tekintik. A „*termelési tényezők elmélete*” szerint a föld, a munka és tőke hozza létre az értéket. Az új álláspont az, hogy a termelési tényezők körét kiterjesztik, pl. a vállalkozó személyi tulajdonságaira.

A járadékot általában a *batártermék értéke fölötti többletként* határozzák meg. Bár elvétel az átlagérték felett is felfogják.

Különbséget tesznek a járadék *nemzetgazdasági és üzemgazdasági fogalma között*. Nemzetgazdasági szinten járadéknak tekintik az egyes termelési tényezők összes jövedelmét, üzemgazdasági szinten pedig a jövedelem-differenciákat.

A földjáradékot illetően többen elismerik az *abszolút* járadékot is, amelyet a földkínálat kevésbé rugalmas voltára vezetnek vissza.

A mai polgári gazdaságtan járadékelméletét a következők jellemzik:

a) A földjáradék mennyiségi oldalának kibangsúlyozása és a minőségi oldal teljes figyelmen kívül hagyása. Pl. azt vizsgálják, hogy a járadék mennyiben befolyásolja a hozadék csökkenését, milyen hatással van a járadék nagyságára a föld és a munkabér, a föld és a lakosság számának a viszonya.²⁷

27. Dr. Herlemann, H.: Grundlagen der Agrarpolitik. Verlag Franz Vahlen, Berlin, 1961.

b) A *járadékot természeti és nem társadalmi-gazdasági kategóriának tekintik.*²⁸ Ezzel azt kívánják bizonyítani, hogy a járadékviszonyok pontosan ugyanazok a szocializmusban is, mint a kapitalizmusban. A modern polgári közgazdaságtan az abszolút földjáradékot is a föld szűkösségére vezeti vissza; ennek következtében a mezőgazdasági termékek kínálata és növekvő kereslete miatt magas a mezőgazdasági termékek ára. A földjáradék-elméletet tehát kapcsolatba hozzák a határhaszon-elmélettel, a földnek önmagában, valamint a többi termelési tényezőhöz viszonyított szűkösségével. Helytelen ez az elmélet, mert figyelmen kívül hagyja a földtulajdon abszolút járadékot teremtő hatását, egyfelől azt, hogy a földtulajdon akadályozza a tőke szerves összetételének növekedését és így a mezőgazdasági termékek kínálatának növekedését, másfelől azt, hogy a földtulajdonos járadékfizetés nélkül nem adja bérbe a földjét. A járadék nem a természeti feltételek ára, hanem értékész (értéktöbbletrész).

A különbözőzeti járadékot mint *termelési költséget* fogják fel, amelyet szintén a *föld szűkösségi fokozataira* vezethetik vissza. Ha ugyanis a föld nem lenne szűkös, nem kellene a legrosszabb földet megművelni, így a jobb földeken nem lenne különbözőzeti járadék. Itt megint csak a természeti oldalt vizsgálják és figyelmen kívül hagyják a társadalmi-gazdaságit, azt, hogy az elkülönült tőkés földhasználat nélkül nem lenne különbözőzeti földjáradék.

E helyen nem vállalkozhatunk a modern polgári járadékelmélet átfogó kritikájára. Inkább csak néhány kirívóan gyenge és hibás pontját érintjük, elsősorban a földjáradékelméletnek.

Először: A „három termelési tényező” elfogadásából következik, hogy *elsikkad a tőkés-bérmunkás viszonyok szerepe*. A járadék éppen olyan jövedelem, mint a munkabér. Elsikkadnak a földhasználati és tulajdonviszonyok eltérései is (saját, vagy bérleti gazdálkodás).

Másodszor: A járadék termelését és a forgalomban való realizálását összekeverik. Nem az érték-elmélet alapján magyarázzák a járadékot. Ezért a járadék *keletkezhet* a vállalatban (üzemben) és a piacon is.

Harmadszor: Nem indokolt minden termelési tényező differenciális járadékkáról beszélni, mert ezzel elmosódik a földjáradék specifikumát. *A tartósságát, rögzítődését a jövedelemnek*, illetve elmosódik a különbség az *extraprofit különböző formái között*.

Negyedszer: A járadéknak *árrészként* való meghatározása is egyoldalú. Bár igaz, hogy a járadék a vállalat árbevételeiben jelentkezik. De az is igaz, hogy — a hatékonysági differenciák esetén — az ármeghatározó termelési tényező árbevételében nincs különbözőzeti járadék. A különbözőzeti járadék tehát nem ártegyező, hanem a piaci áron belül a kisebb ráfordítással kapcsolatos.

Ötödször: A föld *általános szűkösségéből* vezeti le az abszolút járadékot. A földkínálat korlátozottsága akadályozza a mezőgazdasági termékinálat növekedését, ez magas mezőgazdasági árakat, így abszolút járadékot eredményez. Ennek az álláspontnak a megmagyarázatlan kérdései a következők:

a) a termelési tényezők korlátozott növekedési lehetősége csak meghatározott termelési-gazdasági viszonyok (tulajdonviszonyok) mellett hoz abszolút járadékot. Akkor, ha a nagyobb értéktöbbletrész a mezőgazdaságban is marad és a magántulajdon monopóliuma *tartós* áremelkedést biztosít. (Ez a feltétel csak bérleti rend-

28. Haack, H. W.: Néhány észrevétel a polgári földjáradékelméletek vulgarizálási folyamataihoz és a modern polgári földjáradékelmélet jellegéhez. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Ökonomie*. 1961. 3. sz.

szer mellett áll fenn maradéktalanul); b) a föld szűkösségét a ráfordítások növe-
lése *kompenzálhatja*. Igaz a föld nem állítható elő — a mai technika szintjén —,
de tőkével helyettesíthető. Másfelől a korlátlanul előállítható termelési feltéte-
leknek is van „korlátja”, ti. a ráfordítások jövedelmezősége és a felhalmozás terje-
delme.

Hatodszor: A munka, a tőke és a vállalkozó különös emberi képességei jára-
dékot hoznak-e? A „munka” járadékok a *különleges képességű munkás által biz-
tosított többletértéket nevezik*. Mivel egyfelől ez a munka nagyobb termelékeny-
ségű, másfelől a különböző termelékenységu munkaerők és ezek árának viszonya
különböző a piacon. A munkaerőt alkotó mozzanatok között valóban van képes-
ségbeli (természeti) és képzésbeli (létrehozott) mozzanat. a) Ha a „képességbeli”,
„képzésbeli” tényezőket nézzük, akkor extrajövedelem keletkezik, ha a jobb minő-
ségű munkaerő magasabb árat meghaladó extrajövedelmet hoz. Ez azonban **nem**
lehet tartós, mert a piac hosszú távon a jobb minőségű munkaerőt magasabbra
is értékeli. b) Ha a munkaerő természetbeli elemeit vesszük, ennek is jelentős el-
térése van a föld természeti „öszerojú” elemeivel szemben. Így a munkaerő, mint
áru, a természetes szaporodás során bővítetten újratermelődhet, mint kapacitás
exkluzíven bővíülhet. Továbbá a munkaerőnél kezdettől fogva jobban összefonód-
nak a természeti és a ráfordítási tényezők (pl. nevelés, oktatás, művelődési, egész-
ségügyi költségek). Ezért nézetem szerint a földjáradék analógiájára nem lehet a
„munka” járadékról beszélni.²⁹

2. Földjáradék és földértékelés a polgári közgazdaságtanban

A mai időszakban a földjáradék kérdés gyakran a földértékeléshez kapcsó-
lódva jelenik meg. A „földértéket” egyesek a föld árával azonosítják, mások pedig
a földjáradék tőkésítése alapján jutnak el a föld „értékéhez”.

A földértékelés igénye pedig kettős okból ered: a föld mint költségtényező
és jövedelmentényező figyelembevételétől, másfelől a szabályozott földpiac földár-
bázisának meghatározásából.

A polgári közgazdászok a *földpiacot tőkéletlen piacnak* tekintik, s ezért a
földértékelésben nagyobb szerepet szánnak a föld gazdasági felhasználhatóságá-
nak, az úgynevezett „*termelési felhasználási értéknek*”. Ezen kívül, mert a föld-
nek nincs értéke, szintén a *használati érték oldaláról közelítik meg* a föld érté-
kelését. Minden földminőségnek van egy *egyensúlyi ára*, amely a jövedelmek tőké-
sítésének felel meg, és amely a *kereslet és kínálat szerint alakul*.³⁰

A polgári közgazdászok — és sok interpretálója sem — világosak e kérdés-
ben. Hiszen: a) a piaci árat keverik a piaci értékkel, noha a piaci érték az tartó-
sabb gazdasági jelenség, mint a piaci ár. Az egyensúlyi áron egyfelől azt érthet-
jük, *amely a kereslet és kínálat egyensúlyát biztosítja*, de eltér a társadalmi rá-
fordítástól, másfelől azt, amely az egyensúlyt a társadalmi ráfordításnak megfelelő
szinten biztosítja. A pusztta földre — mivel nincs benne társadalmi munka — az
egyensúlyi árnak egyik fogalma sem értelmezhető. Ami fix pontnak fogható fel,
az a járadék, vagy haszonbér. b) A polgári gazdaságtan azonban azt sem bizonyítja,
hogy a kereslet-kínálat egyensúlya a földpiacon — mint uralkodó tendencia — a
földjáradék tőkéletesítésének megfelelő áron jön létre. A tapasztalatok azt mutat-

29. Nyilvánvaló, hogy ez egészen más „járadék”, mint a feudalizmus robotja.

30. Lásd: Ihrig K.: A földár és a földérték a kapitalizmusban. MTA Közgazdaságtudo-
mányi Intézetének Közleményei. Bpest., 1968. 12. lap.

ják, hogy a konkrét piaci árak a „tőkésítéssel számított” áráktól eltérnek éppen a földkereslet-kínálat alakulása szerint. Sőt „tőkésített ár” az nem olyan korlátja a föld piaci árának, mint a munkatermékáruk értéke azok piaci árának. Noha a munkatermék-árak árának az eltérése is szabályszerű, a földáru árának eltérése „a tőkésített ártól” még szabályszerűbb. c) A polgári közgazdászok a föld használati értéke *mértékének* tekintik a föld árát. Ez igaz, de a másik oldalt is hangsúlyozni kell, ahogy a föld használati értéke a kereslet és kínálaton keresztül *jobban* is hat a föld árára. Az összefüggés tehát kölcsönös.

Még két probléma van, amelyben a polgári gazdaságtan e kérdésben nem helyes. Az egyik: Mennyit ér a föld a társadalomnak, amennyire az egyén, vagy amennyire a *társadalmi piac értékeli*? Vagyis, hogy más-e a magángazdasági „értéke” a földnek, mint a társadalmi értéke? Mivel a piacon az egyének tömeges tevékenységének és törekvéseinek összehatása jelentkezik, s mivel a földpiac már önmagában is társadalmi jelenség, az eladók és vevők gazdasági viszonya, a földnek van egy társadalmi ára.

A másik: A föld kereslet-kínálat viszonya nem határozhatja meg a társadalmi értéket, mivel a föld *nem helyettesíthető és keresletében sok a szubjektív elhatározás*. Ez sem pontos egyrészt, mert a föld társadalmi „értéke” összetevődik egy hozadéki és egy munkaértékből, de ez nem a szó igaz értelmében vett érték. Másrészt a föld is helyettesíthető, csak a helyettesítés egyirányú, ti. tágabb a lehetősége földnek munkával és tőkével való helyettesítésének, mint a munkának, tőkének földdel való helyettesítésének. S végül azért egyetlen termelési tényezőt sem lehet teljesen helyettesíteni a másikkal. (Ha pl. a technika-technológia magas szintjén a föld, mint termőtalaj kiküszöbölhető is lenne, de mint a munka helye és feltétele nem.)

A földjáradékból és a földhozadékból kiindulva „földérték” meghatározás szoros rokonságot mutat. Ezért indokolt a hozadék szerinti felfogás ismerterése.

A nehézséget a „hozadéki érték” szerinti értékelésben a következők jelentik: a) A használati értékek csak *szubjektív megítélésűek*. Itt a tőkés szerzők elfeledkeznek arról, hogy a használati értéknek vannak társadalmi oldalai. A használati értéket nem csupán az „atomizált” egyén szubjektív ítélete határozza meg. S ez a társadalmi használati érték — többek között — abban áll, hogy minden árunak van használati értéke, és abban, hogy az összárú mennyisége és az iránta kialakult szükséglet mennyiség között viszony van.

b) A polgári szerzők, mivel a föld értéket azonosnak tekintik, annak használati értékével bőven clemzik a földnek, mint *használati értéknek a sajátosságait*. Ezek a következők szerintük:

A földhasználati értéknek (hasznosságának) az a felfogása, hogy ez *gazdasági eredményekben* (pénztömegben) jelentkezik. Ez a föld használati értékét csupán tőkés felhasználásban ragadja meg, és figyelmen kívül hagyja, hogy a föld használati érték azért is, mert hasznos tulajdonságnak vannak, illetve a termelési szükségletet elégíti ki. Egyoldalú tehát a használati értéknek csupán a haszonnal mérése.

A föld és a fogyasztási javak használati értéke között azt a különbséget teszik, hogy a fogyasztási javak hasznosságát nem tudjuk pénzben értékelni, csak „szükségletkiegészítő képességüknek fokozását” tudjuk megragadni. Ez a felfogás a következő hibákkal terhes: a) amennyiben az ár és a használati érték között kapcsolat van, akkor ez vonatkozik nemcsak a termelőeszközökre, hanem a fogyasztási cikkekre is (pl. jobb tulajdonsággal bíró fogyasztási cikkek általában drágábbak.) b) A fogyasztás aktusa — akár termelő, akár személyes fogyasztás — kívül esik a gazdaság fogalmán. c) A hasznosság csak a munka közvetítésével hoz gazdasági eredményeket. d) A földet mint termelési eszközt, az egyéb termelési eszközzel kell összevetni,

nem a fogyasztási javakkal. Mivel ez az összevetés „hozza ki” a föld használati érték sajátosságait.

A fogyasztási javakat — mint mondják — *önmagukban értékeljük*, a „földet önmagában” sohasem lehet használni, ezért a gazdasági eredmény a többi termelési tényezővel való kombinációtól függ. A föld és a többi termelési tényező hatását a gazdasági eredményből nehéz elkülöníteni. Nehezebb, mint pl. a tőke és a munka hatását. Ezzel azt lehet szembeállítani, hogy: a) semmilyen termelési tényező sem funkcionálhat egyedül, b) a nehézség a föld értékelésekor inkább a pusztta föld és a földtőke szerepének az elkülönítésében van, c) a fogyasztás a fogyasztói javakat sem értékeli önmagukban, még kevésbé a piac, gondoljunk csak a helyettesítésre és a komplementáris javakra.

A föld használati értéke meghatározásában a szubjektív tényezőknek nagyobb szerepe van, annak, hogy az egyén hogyan értékeli a földdarabot. De: a) Az igaz, hogy ha valamely árunak csak használati értéke van és értéke nincs, a szubjektív értékelés nagyobb „mezőnyben” játszódik le. Ez a használati értéknél általában így van és nem sajátossága a földnek. b) Az egyén ítéletének azonban itt is van egy közös eredője és behatárolják az objektív tényezők a technika szintje, üzemméret, és üzemszerkezet stb. Így túlhangsúlyozott a földár szubjektív és véletlen volta. c) A föld használati értéke határozza meg — többek között — a föld árát és nem a földár a használati értéket. Ezen összefüggés miatt lehet következtetni az árból a használati értékre.

A hozadéki érték formáit a következőkben határozza meg a polgári gazdaságtan: a) földár kamata, b) a földjáradék, c) a kigazdálkodott jövedelem.

A polgári közgazdaságtan modern irányzatai a föld társadalmi értékét is tárgyalják. A föld társadalmi hasznosságát (szerintük értékét) az eredmény és a költség viszonya határozza meg. A társadalmi érték két részből áll: a) gazdasági teljesítmény értékéből; ez lehet közvetlen gazdasági teljesítmény (pl. a nemzeti jövedelem növekedéséhez történő hozzájárulás;) és lehet közvetett gazdasági teljesítmény (pl. ha nő a mezőgazdasági jövedelem és a föld ára, ez növeli a mezőgazdaság keresletét, ez viszont biztosítja az ipari termelés növelését és a költségcsökkentést), b) a nem gazdasági teljesítmények „értékéből”, amelyek pénzben (materiálisan nem mérhetők). Ilyenek lehetnek a politikai és gazdaságpolitikai döntések, a föld igénybevétele kulturális célokra.

a) A földértékelés ilyen módjának valóban van létjogosultsága. Azonban a kapitalizmusban a magángazdasági értéknek nagyobb a szerepe és a föld társadalmi hasznosságát sem az egész társadalom, hanem a tőkésosztály szempontjából itélik meg. b) A polgári közgazdaságtan ezen kívül munkaértéket nem tulajdonít a földnek, de szubjektív értéket igen, ti. a föld hasznosságát. c) A hasznosságot az eleven munkakifejtés fogalmaival méri, pl. jövedelemmel. Itt azzal a logikai ellentmondással állunk szembe, hogy a jövedelmet a használati értékből származtatja, noha a jövedelem munkaérték kategória. Ezzel utal az érték olyan meghatározására is, hogy az érték a javak jelentőségét fejezi ki. Ez homályos megfogalmazás, mert ha az áruk szükséglet kielégítésben betöltött jelentőségét csak a munkaráfordításérték, hanem használati érték. Az érték a javak jelentőségét csak a munkaráfordításokhoz, a munkaráfordítások elosztásához való viszonyukban fejezi ki. (Pl. úgy, hogy az össz társadalmi munkának milyen részét fordítják az egyes áruk termelésére, ettől függ az érték nagysága.)

A föld „értékét” tehát a felhasználásukkal és használatukkal kapcsolatos haszon határozza meg. Az egyes földek értéke úgy viszonylik egymáshoz, mint a belőlük származó haszon nagysága. Ez a polgári álláspont nemcsak, hogy felcseréli az

értéket a használati értékkel, hanem kísért Smith egyik értékelméletére is, mely szerint az érték jövedelmekből tevődik össze.

A valóságos helyzet a következő: Először a föld használati értéke (pl. minősége) nem az értéket, hanem a keresleten és a kínálaton keresztül a föld árát határozza meg: másodszor nem a föld hozza létre a jövedelmeket, hanem az eleven munka, a nagyobb használati értékű föld termelékenyebbé teszi a munkát, így több értéket hoz létre, tehát a jobb föld feltétele, de nem forrása a nagyobb értéknek: Harmadszor ezért a haszon nagysága és a föld, mint termelési feltétel használati értéke között valóban van kapcsolat.

Nem helyeselhető az sem, hogy *a föld értékének nincs egységes szintje, csak viszonylagos értéke van*, amelyet a „hozadéki értéke” határoz meg. Ha több azonos minőségű föld van a földpiacon, ennek kialakul többé-kevésbé egységes ára, mert a vevők nem hajlandók egymásnál többet fizetni. A földpiac sajátossága az, hogy eladók közötti verseny kisebb hatású, mivel kevesebb a földdarabok gyakorisága, amelyet eladásra kínálnak. (Pl. a tartós fogyasztási cikkekből sokkal több áruegység kerül a piacra.)

Dr. Lajos Nagy:

ДIE BODENRENTETHEORIE UND DIE MODERNE KAPITALISTISCHE LANDWIRTSCHAFT

Im ersten Teil der Abhandlung beschäftigt sich der Verfasser mit der auf die heutigen Verhältnisse konkretisierten marxistischen Bodenrentetheorie. Bei Darlegung dieser Problematik wird festgestellt, dass es keine spezielle Werttheorie für die Industrie und für die Landwirtschaft gibt und dass es sich auch innerhalb der Landwirtschaft die Tendenz bemerkbar macht, wonach sich der Preis der landwirtschaftlichen Produkte den Boden von durchschnittlichen Qualität entsprechend gestalte. Dieser Teil exponiert noch das Problem der Bodenrente unter eigener Wirtschaftung. Es wird zum Schluss untersucht, wie die Bodenrentetheorie im modernen Kapitalismus zur Geltung kommt. Im Rahmen dieser Untersuchung wird noch das Fehlen der absoluten Bodenrente und die fallende Tendenz der Differenzialrente behandelt.

Im zweiten Teil wird die Rentetheorie der modernen bürgerlichen Ökonomie dargestellt. Es wird der moderne Rentebegriff und seine Beziehung zu den drei Faktoren der Produktion und der Grenzproduktivitätstheorie, die Struktur des Rentebegriffs (der Begriff der Bodenrente und sein Verhältnis zu den Begriffen der anderen Formen der Rente) erörtert. Schliesslich werden die bürgerlichen Auffassungen über die Bodenrente und die Bewertung des Bodens kritisiert.

Д-р Лайош Надь

ТЕОРИЯ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕНТЫ И СОВРЕМЕННОЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

В первой части статьи автор занимается конкретными вопросами марксистской теории земельной ренты при современных условиях. На основе трудов Маркса доказывается, что не существует отдельных законов стоимости для сельскохозяйственного и для промышленного производства. В сельском хозяйстве можно наблюдать тенденцию к формированию цены продуктов в соответствии со средним качеством земли. Эта часть содержит в себе анализ земельной ренты при единоличном хозяйстве. И наконец, речь идет об осуществлении теории земельной ренты при современном капитализме, и в рамках этой темы, об отсутствии абсолютной земельной ренты, о тенденции к снижению дифференциальной ренты.

Во второй части статьи автор исследует теорию ренты в современной буржуазной экономике. В ходе исследования этой темы, автор касается следующих вопросов: а) Современное понятие ренты, ее связь с тремя факторами производства и с теорией маргинальной производительности, б) Структура понятия ренты и ее связь с другими формами ренты, в) Дается критика буржуазных воззрений на теорию земельной ренты и на оценку земли.

DR. MAYER LÁSZLÓ

AZ „AFRIKAI SZOCIALIZMUS” TANZÁNIAI VÁLTOZATÁNAK
NÉHÁNY KÉRDÉSE

A marxizmus a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeinek és a társadalom megváltoztatásának tudománya és mint ilyen, állandóan fejlődik, gazdagodik. A világfejlődés az utóbbi évtizedekben jelentősen felgyorsult, a technika és a természettudomány gyors fejlődése maga után vonta a társadalom és ezen belül a termelési viszonyok gyors fejlődését, illetve fejlődésének szükségességét is. A marxizmus tudományának is lépést kell tartani ezzel a gyors társadalmi és gazdasági fejlődéssel, vissza kell tükröznie az objektív valóságban bekövetkezett változásokat és annak megváltoztatására kell irányt mutatnia. Egy ilyen új jelenség a második világháború után a különböző „szocializmusok” (afrikai, arab stb.) megjelenése. Vajon mi legyen a marxizmus álláspontja ezekkel kapcsolatban? Elítélő azon az alapon, hogy csak egyfajta szocializmus létezik és ez a tudományos szocializmus, vagy pedig gondosan tanulmányozza keletkezésük, fejlődésük sajátos történelmi-társadalmi feltételeit. A marxizmus álláspontja — amennyiben tagadás is dialektikus kell, hogy legyen. A jelenségek konkrét elemzése, annak objektív valósághoz való viszonya, keletkezése, fejlődése, esetleg a tartalom és a forma közötti viszony feltárása alapján lehet és kell rámutatni az adott elmélet helyes és helytelen vonatkozásaira.

Sokszor hajlamosak voltunk és vagyunk arra, hogy azokat a társadalmi-gazdasági jelenségeket — és ilyen pl. az „Afrikai szocializmus” — amelyek a mi megszokott elképzeléseinktől eltérnek, vagy első pillanatra eltérnek, mélyebb elemzés nélkül elutasítottuk, illetve elutasítjuk.

Vélményem szerint sokszor így járunk el az ún. „Afrikai szocializmus” kérdésével is. Szerintem e kérdés mindenekelőtt tartalmi kérdés, az, mit értenek ezen, milyen törekvések húzódnak meg mögötte. Nem helyes azon az alapon előítélettel megközelíteni, hogy a szocializmus szó elé jelzőt tesznek.

A „szocializmusok” keletkezésének általános okai

A különböző szocializmusok (afrikai, arab stb.) keletkezése lényegében két fő körülménnyel vannak kapcsolatban, a szocializmus társadalmi-gazdasági rendszerének sikeres fejlődése és a gyarmati rendszer teljes összeomlásával a II. világháború után.

A szocialista rendszer a Szovjetunióban kiállta a második világháború óriási erőpróbáját, sőt történelmileg rövid idő alatt a világ második ipari-katonai hatal-

mává fejlődött. A szocialista rendszer világrendszerre vált — azzal, hogy több ország kezdte el a szocializmus építését, és gyors ütemben számolták fel gazdasági elmaradottságuk jelentős részét.

A második világháború után, az 50—60-as évektől — a szocializmus rendszerének gazdasági és politikai fölénye oly nyilvánvalóvá vált, hogy a Kommunista és Munkáspártok 1960-as értekezlete joggal állapíthatta meg „Korunk fő jellegzetessége, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik”.¹

A gyarmati sorból felszabadult országok vezetőinek jelentős része felismerte a szocialista fejlődésben rejlő előnyöket — és vagy őszintén, vagy a közvélemény nyomására szocialista jelszavakat hirdettek, és a szocialista fejlődési utat tartották és tartják követendőnek.

A gyarmati rendszer teljes összeomlása elemi erővel veti fel a kérdést a volt gyarmatokon — merre tovább kapitalista, vagy szocialista úton. A volt gyarmati országok hosszú évtizedekig a kapitalista fejlődés lehetőségeit tapasztalhatták, hiszen éppen a kapitalista világ gazdaság sajátos fejlődésének eredményeként lettek fejletlen (elmaradott) országok. Az elmaradott országok — gazdasági fejlődésük kapitalista periódusában abszolút értelemben szinte alig fejlődtek, relatív értelemben, azaz a fejlett anyaországokhoz viszonyítva pedig határozottan lemaradtak, azaz a különbség (a „gap”) növekedett közöttük. Így azután — a gyarmati népek számára és vezetőik számára is a kapitalista út nem szimpatikus. Ma már a fejlődő országokban nem lehet nyíltan a fejlődés kapitalista útját propagálni. A szocializmus eszméje tért hódított, népszerűsége tett szert.

Felvetődik azonban a kérdés — mi az oka annak, hogy a szocialista eszmék, törekvések — egy-egy földrajzi egységhez, országhoz kapcsolódva jelentek meg, mint afrikai, arab stb. szocializmusok. Ennek véleményem szerint több oka van.

Igaz, a kapitalista rendszer lejáratta magát, bebizonyosodott, hogy a kapitalizmus gazdasági mozgástörvényei képtelenek az elmaradottságot egy ténylegesen rövid idő alatt felszámolni. Ugyanakkor azonban — a gyarmatokon élő fehér és kialakuló fekete burzsoázia — az „Afrikai szocializmus” jelszámban *kényelmes eszközt talált, hogy elleplezze igazi törekvéseit*. A szocializmust úgy értelmezve, ahogy éppen neki tetszik. Az „Afrikai szocializmus” a néptömegek számára szimpatikus — jelszava mögött tehát egy tartalmában kapitalista törekvés húzódott meg. Az ilyen fajta afrikai és egyéb szocializmusok elterjedését, ami a tömegek becsapása, természetesen a fejlett tőkés országok (volt anyaországok) burzsoáziája is támogatta.

A másik tényező, ami az afrikai stb. szocializmusok kialakításában — véleményem szerint — szerepet játszhat bizonyos védekezés a burzsoá propaganda szocialista-ellenségével szemben. Itt arról van szó, hogy a burzsoá propaganda a szocializmus és a szocializmus konkrét országokban, főleg a Szovjetunióban épülő formája ellen — legkülönbözőbb rágalmatokat szórja. A rendelkezésre álló változatos eszközökön keresztül (újság, rádió, tv, angol nyelv stb.) folyik ez a háború. A gyarmati népek igaz, saját bőrükön tapasztalhatták a tőkés propaganda hazugságait. A szocialista országok gazdasági nehézségeit, problémáit felnagyítva, egyoldalúan tálalva — lényegében különböző hazugságokká alakították át.

A burzsoá propaganda megpróbálta és próbálja ellensúlyozni a szocializmus népszerűségét, sőt lejáratni. Ez alapjában véve nem sikerül, azonban tagadhatatlan az, hogy bizonyos mértékű, főleg a Szovjetunió-ellenességet, vagy „európai szocializmus”-ellenességet sikerül belopni a tömegek egy részébe. Ha ehhez még hozzá-

1. A Kommunista és Munkáspártok képviselőinek 1960. novemberi moszkvai értekezlet Nyilatkozata. (Társ. Szemle, 1960. dec. 4. old.)

tesszük azt, hogy a fejlődő országokban ez egybeesik bizonyos nacionalista törekvésekkel — akkor talán ez világosabbá válik. Tehát, még akkor is, ha egy-egy adott ország vezetői valóban a szocializmus útját akarják választani (tartalmában szocializmust és nemcsak jelszavakat) a néptömegek megnyerése terén könnyebben érnek el sikert, ha a fejlődésük (afrikai, arab) sajátosságait hangsúlyozzák.

Helytelen lenne azt hinni, hogy ezek a szocializmusok pusztán az „anyaország” (volt anyaország) és a fejlődő ország burzsoá köreinek érdekeit szolgálják. Egyrészt amennyiben megnő az állami szektor, illetve az állam beavatkozása a gazdasági életbe, annyiban a szocialista forradalom előfeltételeit teremti meg. Másrészt, ezek az afrikai és egyéb szocializmusok jelentős tartalmi változásokon mehetnek és mennek keresztül és egyre inkább a szocializmus irányába fejlődhetnek. Az afrikai szocializmus híveinek vallhatják magukat olyan személyek is, akik őszintén a szocialista fejlődés hívei, vagy fokozatosan azzá válnak.

Szocializmus, szocialista elmélet csak egy van és ez a tudományos szocializmus, a marxizmus. Az, hogy minden országban a helyi sajátosságoknak, és az adott időszak konkrét körülményeinek megfelelően történik — és kell, hogy történjen — a szocializmus építése, és ez tükröződik az elméletben, nem mond ellent a szocializmus egységének, egyetemlegességének. A szocializmus építésének általános vonásai a dominálók és ezek sajátos módon érvényesülnek az adott ország körülményei között. Ha azonban a nemzeti sajátosságokat túlhangsúlyozzák az általános rovására és azt állítják, hogy olyannyira mások egy adott országban a körülmények, hogy ezek szükségtelenné tennék a szocializmus építéséhez elengedhetetlenül szükséges tényezőit is, akkor ez nem szocializmus, mégha afrikai szocializmusnak hívják is.

A marxista terminológiában „a nem kapitalista út” terjedt el, annak az útnak jellemzésére, amelyet ezek a fejlődő országok járnak. Ez az elnevezés, természetesen a leghelyesebb jellemzése annak az állapotnak, amiben ezek az országok vannak, illetve, amely felé haladnak.

Mind a szovjet, mind a magyar közgazdasági irodalomban a fejlődő országok nem-kapitalista útja kifejezés terjedt el. Mi a tartalma ennek a kifejezésnek? „A fejlődés nem-kapitalista útja olyan út, amelyben a szocializmus előfeltételei alakulnak ki, illetve egy átmeneti állapot”²

Hasonlóképpen vélekedik A. Szoboljev is. „A nem-kapitalista út, történelmi jelentőségét tekintve forradalmi folyamat, amely azt tükrözi, hogy a mai körülmények között, vagyis a világszocializmus hatására megvan a lehetőség arra, hogy egyes társadalmak áthágják a társadalmi alakulatok egymás után következésének természetes sorrendjét és vagy a kapitalizmus egész szakaszának, vagy a kifejlett (ipari) kapitalizmus szakaszának mellőzésével térjenek át a szocializmusra.”³

Ugyanakkor e szerzőnek van néhány gondolata a különböző szocializmusokat, arab, indiai, burmai, afrikai stb. illetően is. Miután kifejti azt, hogy azok történelmi rendeltetésük és céljaik tekintetében nagyon különbözők — ezeket írja: „Ezekben a koncepciókban vannak egészséges demokratikus elemek, a jövő csirái, amelyeket érdemes továbbfejleszteni..., s inkább agitációs jelszónak tekintik őket, mint akcióprogramnak.”⁴

A fenti szerző, azt hiszem dialektikusan tagadja a különböző szocializmusok (és így az afrikai szocializmus) koncepcióit és ezzel tökéletesen egyet lehet érteni.

2. Kende—Szentcs: A fejlődő országok nem-kapitalista útja. Kossuth, 1966. 164. old.

3. A. Szoboljev: A nemzeti demokrácia és társadalmi haladás. Béke és Szocializmus, 1963. 2. sz. 78. old.

4. A. Szoboljev: Uo. 75—76. old.

Ennek ellenére úgy vélem van egy viszonylagos létjogosultsága az „Afrikai szocializmus” jelszavának is. Egy, az afrikai néptömegek előtt szimpatikus jelszót — nem lehet úgy megfogalmazni, hogy „nem kapitalista út” felé törekszünk, hanem ez csak egy szocialista (pozitív) cél lehet.

Továbbá — tudatosan idézőjelbe teszem az „Afrikai szocializmust” — tanzániai vonatkozásban még azért is, mert — mint később ezt bizonyítani kívánom — éppen Tanzánia az, ahol az „Afrikai szocializmus” jelző nélküli szocializmussá fejlődik, és 1967 óta már ezt a kifejezést nem is nagyon használják.

A Nyerere-féle „Afrikai szocializmus”

Az „Afrikai szocializmusok” sokféle, sokszor ellentmondó elméletei közül jelentős figyelmet érdemel az az elmélet, amit a Tanzániai Egyesült Köztársaság elnöke, Július K. Nyerere dolgozott ki, fejleszt tovább és amely a tanzániai társadalom fejlődését segítő politika alapjául kíván szolgálni. Az „Afrikai szocializmusok” valamilyen fajta egységes összefoglalása jelenleg nincs. Ezt az elméletet szinte teljesen szabadon értelmezik az egyes politikusok — teoretikusok elképzelése szerint — ilyeneknek tartják pl. többek között Senghor, senegáli elnököt, Kenyattát, Kenya elnökét és Nyererét, Tanzánia elnökét. Nem vállalkozhatom ezen nézetek általános jellemzésére, bírálatára, csak mint a címben jeleztem — a tanzániai változatról szeretnék beszélni.

Ezen elméleteknek rendkívüli változatossága és sokszor zavarossága ellenére — vannak bizonyos közös vonásaik, amelyek többé-kevésbé minden árnyalatban megtalálhatók.

Ezen általános vonások közül talán a legjellemzőbbek a következők:

1. Az a felfogás, hogy az „Afrikai szocializmus” mindenekelőtt tudati-lelki magatartás (attitude of mind).
2. A nacionalizmus (bizonyos faji színezettel is).
3. A vallásosság.
4. A tradicionális állapotokhoz való visszanyúlás, vagy annak idealizálása.
5. A fejlődés 3. utas illúziója.
6. A mezőgazdaság, mint a gazdasági fejlődés motorja, vagy kiindulópontja.

A következőkben tehát röviden áttekinténém, hogy ezek a főbb vonások hogyan jelentkeznek a tanzániai változatban, illetve alátámasztanám azon nézetem, hogy az „Afrikai szocializmus” — ahogy azt Nyerere elnök kifejti, tartalmában fejlődő és egyre inkább a tudományos szocializmus eszmei elveit magába foglaló elmélet.

1. Az „Afrikai szocializmusok” elég általános vonása, hogy főbb teoretikusai hajlamosak arra, hogy a szocializmust mindenekelőtt és döntően „szellemi-lelki beállítottságnak”, magatartásnak (attitude of mind) fogják fel. Ez természetesen idealizmus és mint ilyen nem alkalmas arra, hogy a társadalom szocialista fejlesztésének alapjául szolgáljon.

Ennek a felfogásnak azonban nemcsak és nem is elsősorban holmi elvont filozófiai alapja van, hanem egyszerűen az, hogy a szocializmus ezen felfogása elég homályos és megfoghatatlan jelszó ahhoz, hogy mögötته a kapitalizmus igényese meghúzódjék. Nem véletlen az, hogy jónéhány angol nagytőkés Angliában is szocialistának vallhatja magát valami fajta elvont lelki beállítottság alapján.

Nyerere elnök szocializmusról vallott elképzelése is tükröz ilyen fajta felfogást, hiszen a „Basis of African Socialism” (Az Afrikai szocializmus alapja) című 1962-ben kiadott munkája is ezzel a felfogással kezdődik.

Ha azonban nyomon követjük Nyerere elnök szocializmus felfogásának fejlődését politikai beszédeiben és broszúráiban, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez az idealista felfogás fokozatosan eltűnik és egyre inkább a termelési eszközök társadalmi tulajdona és a kizsákmányolás megszüntetése válnak a szocializmus fő jellemzőivé.

A szocializmus, mint szellemi beállítottság, úgy jelentkezik, mint *embri egyenlőség*, mintha ennek elismerése automatikusan szocialistává tenné az így gondolkodót.

Természetesen meg lehet érteni azt, hogy az emberi egyenlőség követelése első helyen szerepel valamennyi függetlenné vált ország programjában — hiszen elnyomott és megázott népek voltak.

Igaz Nyerere elnök is sokat beszél az emberi egyenlőségről, azonban az emberi egyenlőség nála nem egyszerű faji, vagy absztrakt politikai, jogi természetű. Helyesen ismeri fel, hogy ezek mögött gazdasági egyenlőségeknek kell lenni, illetve amennyiben faji, jogi, politikai egyenlőtlenségek vannak, ezeknek az alapja a társadalom tagjainak gazdasági egyenlőtlensége, és ezt kell megszüntetni. A következőket írja: „Ahhoz, hogy a társadalom egyenlő polgárokból álljon, az szükséges, hogy mindenkinek legyen saját termelési eszköze” ... „A termelés szerszámai azon egyének, illetve csoportok tulajdonában kell legyenek, akiknek megélhetése függ ettől”.² Itt tehát világosan megnyilvánul a tulajdonviszonyoknak az emberi egyéb viszonylatokat meghatározó, alapvető szerepe.

Hogy mennyire nem egyszerűen szellemi, lelki magatartás (attitude of mind) a szocializmus, különösen megmutatkozik az „Arushai Nyilatkozat”-ban, ahol a második fejezet a „Szocializmus politikája” címmel a következő négy pontot sorolja fel — mint a szocializmus főjellemző vonásait:

„a) A kizsákmányolás nemléte

Az igazi szocialista állam az, amelyben minden ember munkás és amelyben sem feudalizmus, sem kapitalizmus nem létezik. Itt nincs az emberek két osztálya; egy alsó osztály, amely a megélhetésükért dolgozó emberekből áll, és egy felső osztály, amely azokból tevődik össze, akik más munkájából élnek. Egv igazi szocialista államban senki sem zsákmányolja ki a másikat, hanem minden munkaképes dolgozik és munkájáért méltányos jövedelmet kap, és a jövedelmek nem különböznek túlságosan” ...

„Tanzánia a parasztok és munkások állama, de még nem szocialista állam, a kapitalizmus és feudalizmus elemei megvannak és kísértéseik. Ezek az elemek terjeszkedhetnek és megerősödhetnek.

b) A főbb termelési eszközök a parasztok és munkások ellenőrzése alatt legyenek

A szocializmus építésének és megőrzésének az a módja, hogy biztosítsák, hogy a főbb termelési eszközök maguknak a parasztok és munkások ellenőrzése alatt és tulajdonában legyen, kormányuk és szervezetekük közvetítésével. Az is szükséges, hogy biztosítsák az uralkodó párt a parasztok és munkások pártja legyen” ...

c) Demokrácia

Egy állam nem szocialista pusztán, mert valamennyi, illetve valamely főbb termelési eszköz a kormány ellenőrzése alatt és tulajdonában van. A kormány szá-

2. Nyerere: Freedom and Socialism. Dar Es Salaam, Oxford Univ. Press. 305. old.

mára elengedhetetlen, hogy a parasztek és munkások válasszák és vezessék...

d) A szocializmus ideológia

Csak olyan emberek valósíthatják meg, akik szilárdan hisznek alapelveiben és hajlandók azt gyakorlatba is átültetni.³

A fenti idézetekből — úgy gondolom — világos, hogy valóban a szocializmust annak néhány legáltalánosabb vonásával (kizsákmányolás hiánya, köztulajdon) jellemzi. Fő vonásaiban egyet érthetünk, bár a párt jellegét, szerepét és az államot külön pontként kellene szerepeltetni és a sorrendiségben is a „b” pont kíváncszna az „a” pont elé. Mindenesetre abban az alapvető kérdésben — hogy a szocializmus lelki beállítottság-e vagy nem, (illetve kizárólag, vagy döntően az-e) — a fenti idézet perdöntő, hiszen az első két ismérv (a, b) gazdasági természetű, míg a második kettő („c”, „d”) politikai, illetve ideológiai. A sorrendiség is mintegy aláhúzza, hogy a politikai és az ideológia alapja gazdasági, illetve a termelési eszközök köztulajdona, a kizsákmányolás felszámolása.

2. A nacionalizmus. Egy igen fontos jellemzője az „Afrikai szocializmusnak” a nacionalizmus. A volt gyarmati országok társadalmi-gazdasági elmaradottságának egyik legfontosabb megnyilvánulása, hogy a nemzetté-válás — a különböző törzsek gazdasági-társadalmi integrációja — igen alacsony, illetve lassan haladt előre. Ez természetesen következménye a belső munkamegosztás és piac csaknem teljes hiányának és az egyoldalú külföldi gazdasági orientációnak. A politikai függetlenség kivívása létrehozza és növeli a nemzeti öntudatot és büszkeséget, majd fokozatosan lehetővé teszi a belső munkamegosztás és piac kialakulását keresztül, a nemzetgazdasági érdekeinek, gazdasági nacionalizmusának kifejlődését. A nacionalizmus ebben az összefüggésben — vagyis a volt gyarmattartó hatalom politikai és gazdasági uralmával szemben — határozottan szükséges és pozitív, mert előréviszi a fejlődést. A fejlődő országok nacionalizmusának van azonban egy sajátos vonása, mégpedig az, hogy az sokszor faji jellegű, ami jelentősen bonyolítja a helyzetet. Bonyolítja, amennyiben azt a látszatot kelti, mintha a fehér faj és egyéb faji kisebbségek (pl. indiai kereskedelmi burzsoázia), mint faj lenne a gazdasági fejlődés fő akadály. A fejlődő országok nacionalizmusa — és így gazdasági nacionalizmusa is — három fő vonatkozásban jelentkezik. A volt gyarmattartó, elnyomó nemzetek (többnyire fehér), a faji kisebbségek (pl. Afrikában élő indiai kereskedők) és végül a többi fejlődő ország elleni nacionalizmus formái lehetségesek. Mindhárom terület elég jelentős és tendencia mutatkozik növekedésükre.

A gazdasági függetlenség kiépítése, iparfejlesztés a külföldi tőkebeáramlás és profitkivitel szabályozása, vámok stb. — mindezek lényegében a gazdasági nacionalizmus megnyilvánulásai — szükségszerűek.

A nacionalizmusnak azonban az a vonatkozása, amely a hasonlóan elmaradott, sokszor szomszédos országok ellen irányul — már sokkal problematikusabb. A fejletlen országok gazdasági fejlettségük közel azonos fokán álló agrárországok, illetve nyersanyagkitermelők és exportálók. Ezek az országok sokszor egymással versengenek termékeik eladása terén és a fejlett tőkés országok ezt alaposan ki is használják. Életbevágóan fontos lenne szorosabb együttműködést, munkamegosztást megvalósítani közöttük, hogy a fejlett tőkés országokkal való gazdasági kapcsolataikban (árú kivitel, tőkebehozatal) egységesen léphessenek fel. A nagy gazdasági egységek létrehozását megakadályozó vélt, vagy tényleges (esetleg pillanatnyi) érdeket szem előtt tartó — sokszor külföldről is szított — nacionalizmus feltétlenül káros jelenség.

Mint már említettem; a nacionalizmus sokszor faji árnyalattal is kapcsolódik, elítélik a „fehér” és „barna” színű kizsákmányolókat, de hazai „fekete” kizsákmányolókkal helyettesítének őket.

Nyerere elnök nagyon helyesen szétválasztja egymástól a külföldi kizsákmányolást és ennek felszámolását célzó gazdasági nacionalizmust és a faji kérdést. Jól mutatják ezt a következő sorok: „Mivel az igazság az, hogy a kapitalizmusnak és a kapitalista magatartásnak nincs köze azok fajához, vagy nemzeti származásához, akik hisznek benne, illetve gyakorolják azt. Valóban azok közül, akik Arushában voltak senkinek sincs több bizonyítékra szüksége, hogy a kapitalizmus kísértése nem ismer bőrszín határokat”.⁴ Ugyanakkor Nyerere azt is látja, hogy a nacionalizmus és ennek része a gazdasági nacionalizmusnak önmagában nincs köze a társadalom gazdasági rendszeréhez, hiszen ezt történelmileg nagyon különböző társadalmi rendszerek használták — és így nem lehet specifikus ismérve az „Afrikai szocializmusnak” sem. A következőket írja: „Mint ahogy már mondtam, ennek a gazdasági nacionalizmusnak semmi köze a szocializmus, kapitalizmus, vagy kommunizmus ideológiáihoz. Ez egyetemes a nemzeti államok között. Az ellenőrzés, biztosításának ideje és módja — ahol ez még nem létezik — változatos lesz. De abszurd lenne azt várni Afrikától, hogy elfogadja azt, hogy népének jólétét örök időre kívülről ellenőrizték. A különböző afrikai országok bármilyen gazdasági rendszert fogadnak is el, teljesen biztos, hogy előbb vagy utóbb követelni fogják, hogy gazdaságuk kulcspozíciói saját állampolgáraik kezében legyen”.⁵

A nacionalizmus — ahogy azt értelmezik és igyekeznek megvalósítani Tanzániában — összefér azzal a törekvéssel, hogy a kis afrikai országok egyesüljenek. Nyerere elnök beszédeiben és cikkeiben állandóan visszatérő téma — Afrikának egyesülnie kell. A következőket írja: „Külön-külön minden egyes nemzet elveszítheti szabadsága realitását még akkor is, ha megőrzi függetlensége olyan díszes kelleit, mint zászlói, parlamentjei, nemzeti himnuszai és miniszterei. Csak ha mi egyetértünk, hogy együttesen állunk ki, leszünk biztonságban és érünk el előrehaladást az igazi nagyság felé. Afrika gyengesége állandó bátorítás az azt büntetlenül szípolozó kizsákmányolóknak. Csak erős Afrika állíthatja ezt meg. De Afrika erejének növelése és megmentése csak egységben képzelhető el.”⁶

3. A vallásosság

Az „Afrikai szocializmusok” egy további vonása a vallásosság. A gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán álló népeknél nem meglepő, hogy a természeti és társadalmi élet jelenségeinek misztikus, vallásos magyarázatot adnak. A gyarmati területekre beáramló — gyarmatosítást előkészítő és azt szentesítő — különböző misszionáriusok méginkább folkozzák és bonyolítják a vallást. A függetlenné válás idejére egy olyan helyzet alakult ki, hogy az ősi vallások (ősök vallásos tisztelete) kultúrszáira ráépülnek az európai keresztény vallások (és egyéb), sőt bizonyos mértékig össze is fonódnak vele. A gyarmatosítók ezt örömmel támogatják és kihasználják. Az „Afrikai szocializmus” elmélete és gyakorlata nyilván kell, hogy számoljon az ezzel a helyzettel, a néptömegek vallásos lelkiületével. Hogyan ítéljük meg ezt a vallásosságot. Vajon az a körülmény, hogy az „Afrikai szocializmus” bizonyos vallá-

4. Nyerere: *Freedom and Socialism*. Dar Es Salaam. Oxford Univ. Press. 258—259. old.

5. Nyerere: I. m. 263. old.

6. Nyerere: I. m. 219. old.

sos elemekkel rendelkezik egyértelműen meghatározza a tudományos szocializmus-hoz való viszonyát? Vizsgáljuk meg ezt a problémát kissé részletesebben. A helyzet az, hogy az adott helyzetben, ateista jelszavak hangoztatásával nem lehetne a néptömegeket megnyerni és mozgósítani társadalmi-gazdasági létfeltételeik megváltoztatására — és ez itt a döntő kérdés. Ha vallásos jelszavakat használnak is, de tényleges és jelentős gazdasági haladást érnek el, és minél gyorsabban, annál jobb — fokozatosan a vallás alól húzzák ki a talajt. Az erőltetett és nem megfelelő eszközökkel folytatott vallásellenes propaganda — amelyet nem előz meg társadalmi-gazdasági fejlődés, és tudomány elterjedtsége, lehetőséget teremtene mind a külső és belső reakciós erők számára, hogy a vallásos néptömegeket szembeállítsák a progresszív vezetőkkel, és ez jelentősen hátráltatná a fejlődést.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy az egyháznak a fejlődés alacsony fokán van bizonyos hasznos társadalmi-gazdasági szerepe is (iskolák, kórházak fenntartása, földművelés, ipar tanítása stb.) — bár kétségtelenül meglévő és sokszor talán döntő reakciós szerepe mellett. Az utóbbi évtizedekben maga az egyház is kénytelen volt — éppen a fejlődő országokkal kapcsolatban — bizonyos nyomásnak engedni, és egyre többet foglalkozni a társadalmi igazságtalanságokkal, kizsákmányolással, forradalmakkal — szóval nyíltan politikai kérdésekkel. Érdekes, de megfelel a fenti tendenciának az, hogy Tanzániában — röviddel az „Arushai Nyilatkozat” megjelenése után, 1967-ben, megjelent egy broszúra „Az Arushai Nyilatkozat és a keresztény szocializmus” címmel, amelyben 6 pap fejtette ki nézeteit. Mit bizonyít ez? Véleményem szerint azt, hogy a szocializmus eszméje olyan nyomást gyakorol az egyházra, a vallásra, hogy ha nem akar elszakadni a néptömegektől — az alapvetően reakciós szocialista-ellenes kereteken belül — engedményeket kénytelen tenni.

A könyvecske bevezetőjében az őskereszténység kommunisztikus vonásaira hivatkoznak, mégpedig arra az ismert mondásra, hogy „könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak a mennyországba jutni”. (Ezt a mondást egyébként Nyerere is idézte az 1967 februári Arushai deklarációs beszédében.)

Sőt, az egyik pap (az egyik társszerző) az őskeresztényi kommunisztikus, magántulajdonos-ellenességet párhuzamba állítja a kapitalizmus elítélésével, amikor a következőket írja: „A szentlélek a fennálló társadalom legdrasztikusabb és radikálisabb megváltoztatásáért kiállt. Erre szükség volt kétezer évvel ezelőtt és szükség van ma. És ez a mi keresztül-kasul burzsoá középosztály típusú viselkedési módunk megváltoztatását is jelenti”... „Nem lehet szolgálni az istent és a pénzt. A legtöbb kapitalista alapra épült társadalmi létesítmény a pénzt szolgálja. Minden egyéb olyanná válik, amely a pénz hatalmával mérhető”.⁷

Talán egészen meglepő, ha néhány sorral lejjebb a szerző elmondja, hogy a pénz társadalma helyett milyet képzel el. „Mi azon fáradozunk, hogy az emberi társadalmat az igazságosság királyságává tegyük, egy olyan világgá, ahol a Gonosz gazdag — Lázár helyzet megszűnt létezni, ahol ehelyett mindenki ad az ő képességei szerint és mindenki kap szükségletei szerint”.⁸

A vallás, főleg a katolikus vallás, amely ezektől az őskeresztényi alapelvektől — történelmi fejlődése során — teljesen eltért, védte és szolgálta a kizsákmányolást, letompította és misztifikálta ezeket a valóban forradalmi tanokat. Nem lehetnek illúzióink, ez a vallás ugyan úgy kiszolgálja a kapitalista fejlődést is ezekben az

7. The Arusha Declaration and Christian socialism. Dar Es Salaam, Tanzania Publishing house. 1969. 8. old.

8. The Arusha Declaration... 9. old.

országokban, ugyanúgy misztifikálná és letompítaná kizsákmányolás-ellenes élet, mint ahogy nagyrészt ezt is teszi a fejlődő országokban mindenhol. Az Arushai nyilatkozat szelleme ellentmond a kereszténységnek (az ősinek nem — de a jelenleginek igen), még akkor is, ha vannak benne vallásos vonások.

De ha vannak ilyen azonosságok (ősivel lényegi) jelenlegivel (formális) — miért ne használná fel ezeket a kizsákmányolás elítélésében és a jövő építésében. Ez szerintem nemcsak lehetséges, hanem szükséges is.

Az „Afrikai szocializmusokat” nem aszerint kell megítélni és elítélni —, hogy tételeikben kimutatnak-e bizonyos közös vonásokat a vallással és hogy vannak-e vallásos jelszavak, hanem aszerint, hogy vajon a szocializmust valami elvont misztikus keresztény szocializmusban oldják-e fel, vagy pedig felhasználják ugyan a vallásos jelszavakat, de ezek mögött a termelési viszonyokban döntő változást igyekeznek elérni, és bizonyos értelemben különválasztják a vallást és a szocializmust.

Érdekes ellentmondás az, hogy miközben Tanzániában az egyház sietett az „Arushai Nyilatkozat” mellett hitet tenni, azonosítani a vallás és a szocializmus eszméit, ugyanakkor maga Nyerere elnök (1968 augusztusában) nagyon helyesen a vallást és a szocializmust már különválasztja egymástól, amikor a következőket írja: „Ha egyszer az ember eleget tett a társadalom iránti kötelezettségeinek, annak, hogy ő szabad idejét vajon festéssel, tánccal, versírással, vagy egyszerűen semmittevéssel tölti, semmi köze a szocializmushoz. Az sem tartozik a szocializmus-hoz, hogy az egyént inspirálja-e vagy sem az istenben való hite mindennapi cselekvésében, részt vesz-e imádkozó helyeken. A szocializmus az egyén e társadalmon belüli életével foglalkozik. Az ember istenhez való viszonya, a túlvilágról alkotott elképzelése, az ő személyes ügye és csak az övé. Ha azonban egy vallás emberáldozatot követel, vagy az emberek kizsákmányolását, nem szabad megengedni, hogy folytassa ezt a gyakorlatot.”⁹

Úgy gondolom — ezek az idézetek meggyőzően bizonyítják, hogy ezt az igen kényes és fontos problémát Tanzániában rugalmasan oldják meg, és ezzel az imperialista országok támadási lehetőségét is jelentősen csökkentik.

4. A tradicionálishoz való visszanyúlás

Az „Afrikai szocializmusok” közös vonása az ősi állapotokhoz való visszanyúlás és esetleg annak idealizálása. A gazdasági fejlődés alacsony fokán álló népeknél a régi szokások és intézmények nagyon erősek. A közösségi életmód, az ősi közösségekben, törzsekben belül igen erős szálakkal kapcsolja össze az egyéneket. Ugyanakkor ezek a közösségek, ha lassan is, de felbomlanak. Az árutermelés majd a bérmunka megjelenése bomlasztja a törzset, nagycsaládot. A férfiak sokszor máshová járnak bérmunkát végezni, — az árutermelés, pénz megjelenése — mindezek a közösség számára ellenszolgáltatás nélküli munkát szorítják háttérbe. A tradicionális életmódot lehet idealizálni, de ugyanakkor lehet helyesen értékelni is és bizonyos vonatkozású vonásait felhasználni. Az „Afrikai szocializmusok” általában idealizálják az ősi állapotokat, annak sok vonatkozását — azonban véleményem szerint Nyerere viszonylag újabb nézetei már nem ezt vallják. Meglepő az, hogy éppen azokban az országokban — amelyek a legkevésbé szocialista irányba fejlődnek, itt beszélnek lehangosabban az ősi hagyományokról. Talán ezt

Kenya és Tanzánia esetein lehetne érzékelteni. A kenyai „Afrikai szocializmus” felfogás idealizálja a tradicionális állapotokat — meg sem említi, hogy vagyoni egyenlőtlenségek prefeudális és feudális kizsákmányolás létezett. Úgy tekintik, hogy kizsákmányolás nem volt — és az ősi közösségi viszonyok belső fejlődéséből nem is következett volna — csak a gyarmatosítók hozták azt be. Az osztályok kérdéséről a következőket írják: „Annak az éles osztálytagozódásnak, amely Európában valaha létezett nincs helye az „Afrikai szocializmusban” és nincs rá példa az afrikai társadalomban. Osztályprobléma nem jött létre a tradicionális afrikai társadalomban és ma sem létezik az afrikaiak körében”.¹⁰

Az természetesen igaz, hogy olyan éles osztálytagozódás nem volt Afrikában, mint Európában — az azonban már nem felel meg a valóságnak, hogy fokozatosan gazdagodó törzsfőnökök, feudális uralkodók és később kapitalizálódó termelők sem lettek volna.

Az „Afrikai szocializmus” kenyai változatában a tradicionális afrikai életmód jellegzetességei közül a *politikai demokráciát* (mindenki egyenlő) és a *kölcsönös társadalmi felelősséget* (egymás kölcsönös segítése „mutual social responsibility”) emelik ki, amikor a következőket írják: „Két afrikai hagyomány van, amely az „Afrikai szocializmus” alapját képezi: politikai demokrácia és kölcsönös társadalmi felelősség. A politikai demokrácia azt jelenti, hogy a társadalom minden egyes tagjának egyenlő politikai jogai vannak, és sem egyéneknek, sem csoportoknak nem engedik meg, hogy indokolatlan befolyást gyakoroljanak az államra”... „A kölcsönös társadalmi felelősség, az afrikai családi szellem kiterjesztése a nemzetre mint egészre, azzal a reménnyel, hogy végső soron ugyanez a szellem kiterjeszhető nagyobb területre. Ez a társadalom és annak tagjai kölcsönös felelősségét jelenti, hogy mindent megtegyenek egymásért annak teljes tudatában és megértésében, hogy ha egy társadalom boldogul, tagjai részesedni fognak ebben a boldogulásban, és hogy a társadalom nem boldogulhat tagjai teljes együttműködése nélkül”.¹¹

Milyen szép, mondhatnánk szinte keneteljes szavak ezek. Ezeknek a fejtegetéseknek azonban van néhány alapvető hibája. A hagyományos afrikai társadalom a fenti két fontos jellemzője el van választva annak gazdasági alapjától a közös termelőeszköz, és a közösen végzett munkától. Mindenki egyenlősége és egymás kölcsönös segítése csak azért és csak addig lehetett, amíg ezt a közös tulajdon lehetővé tette. A fenti elvek olyannyira absztrakttá válnak, hogy könnyű őket — kapitalista tartalommal kitölteni — ami egész világosan ki is derül a következőkből: „A külföldi beruházók hajlandók kell legyenek elfogadni a kölcsönös társadalmi felelősség” szellemét;

a) azáltal, hogy a vállalatban a vásárolni óhajtó afrikaiak számára részvényeket bocsátanak rendelkezésre.

b) Afrikaiak alkalmazása vezetői beosztásban, amikor képzett emberek rendelkezésre állnak.

c) Képzési lehetőségek biztosítása afrikaiak számára.¹²

Talán kissé furcsa, hogy még egy külföldi tőkések is, ha a fenti feltételeknek eleget tesz — azzal vállalja a kölcsönös társadalmi felelősség elvét — ezzel szocialistává, sőt „Afrikai szocialistává” lesz.

10. African Socialism and its application to Planning In Kenya Nairobi — Government Printer, Kenya 1965: 12. old.

11. African Socialism... 3—4. old.

12. Uo. 13. old.

Ez aztán valóban „szabad” értelmezése az afrikai szocializmusnak — és nem csoda, ha a tőkésnek nem is nagyon ellenzik.

A kenyai felfogástól lényegesen eltér az, ahogy Nyerere elnök látja a hagyományos afrikai életmód lényegét és az afrikai szocializmushoz való viszonyát. Az elnök politikai brossurájában a hagyományos „Ujamaa” (szocializmus) élet alapfeltételeit kifejtve: „a) kölcsönös tisztelet, b) az alapvető javak (föld, élelmiszer) közös tulajdona, c) egyetemes munkakötelezettség”¹³ vonásokat emeli ki.

Itt tehát az első vonás szorosan összefügg a gazdasági egyenlőséggel (közös tulajdon) és az egyetemes munkakötelezettség elvével. Nyilvánvalóan a kölcsönös tisztelet fogalmába az ősi közösségek politikai egyenjogúságát, demokráciáját és kölcsönös társadalmi felelősség elveit foglalja Nyerere bele — amelyek a kenyai koncepcióban fordulnak elő.

Nyerere elnök az ősi közösségi (Ujamaa) életet nem idealizálja, hanem látja annak bizonyos hiányosságait is. „Ez a három alapelv bár a hagyományos szocializmus alapját képezte, az eredmény nem az a fajta élet volt, amit mi létre kívánunk hozni Tanzánia szerte... két alapvető tényező volt, amely a hagyományos társadalom teljes virágzását megakadályozta”.¹⁴ A két tényező a nők megalkalmazott, kizsákmányolt helyzete és a szegénység. „Mindkettőt ki lehet javítani anélkül, hogy a kölcsönös tisztelet, a részesedés az együttes termelésben és munkában, harmas alapelv érvényességét és alkalmazhatóságát érintenék”.¹⁵ A későbbiekben kifejti, hogy ezen alapelvek ugyan alapul szolgálhatnak, de a termelőerők fejlesztése szükséges — következőket mondja: „De ezekhez az alapelvekhez hozzá kell adnunk azt a tudást és azokat az eszközöket, amelyek szükségesek, hogy legyőzzük a hagyományos afrikai társadalomban meglevő szegénységet. Más szavakkal hozzá kell tennünk azokat az elemeket, amelyek lehetővé teszik az egy munkásra eső termelés növekedését és az ember számára eredményesebbé teszik az ő erőfeszítéseit. Rendszerünket kell vennünk, kijavítani hiányosságait és ennek szolgálatához igazítani azokat a dolgokat, amelyeket mi tanulhatunk más országok technológiailag fejlett társadalmaitól”.¹⁶

E gondolatok után úgy gondolom világos, hogy itt az ősi állapotok dialektikus felfogásáról van szó és nem idealizálásról. A Ghandi-i felfogással gyökeresen ellentétes ez — hiszen nem a vissza a primitív számszámokhoz, eszközökhöz, hanem éppen ellenkezőleg átvenni a fejlett termelőerőket.

A tanzániai fejlődésben is — az utóbbi 40—60 év alatt az árutermelés megjelenésével és fejlődésével, az önellátás felbomlása és a kapitalizálódás elkezdődött és bár lassan, de előrehaladt. A hagyományos alapelveket feladják az emberi egyenlőség helyett az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás fejlődik ki. Itt tehát a kizsákmányolási viszonyok nem kívülről rákényszerítettek (európaiak, vagy ázsiaiak által), hanem az árutermelés belső dialektikájánál fogva vezet el ide. Szépen fejezik ezt ki a következő sorok: „Az alapvető különbség, a jelen és a múlt mezőgazdasági életkörülményei között Tanzániában az árutermelés széleskörű bevezetéséből fakad... A farmerek hajlamosak arra, hogy egyénileg dolgozzanak szomszédaikkal, inkább versengve, mint együttműködve. Jónéhány helyen, a legértelmesebb és keményebben dolgozó paraszt emberek befektették pénzüket (vagy közpénzből kapott kölcsöneiket) több föld megtisztításába, művelési területük

13. Nyerere: Socialism and Rural development. Dar Es Salaam Government Printer 1967.

1—2. old.

14. Uo. 3. old.

15. Nyerere: Uo. 3—4. old.

16. Uo. 4. old.

kiterjesztésébe, jobb mezőgazdasági eszközöket használva — és így tovább, — amíg egészen tekintélyes 10—20 acre (ék) vagy még nagyobb területű farmjaik keletkeztek. Hogy ezt megtehessek, más embereket alkalmaztak, hogy dolgozzanak számukra... Azonban, abban a pillanatban, amint az ilyen ember addig a pontig terjeszti farmját, ahol számára szükségessé válik munkásokat alkalmazni a teljes terület beültetéséhez és betakarításához, akkor a szocializmus hagyományos rendszerét kiölték. Mivel ő más emberekkel nem az elvégzett munka arányában osztózik, hanem egyszerűen a lerögzített bérnek megfelelően fizeti azokat. ... És az eredmény az, hogy a farmon dolgozó valamennyi ember közötti egyenlőség szelleme nincs többé — mivel a munkavállalók az őket foglalkoztató ember szolgái. Ilyen formán itt találjuk a mezőgazdasági osztálytagozódás kezdetét.”¹⁷

Azt látjuk — és ez lényeges különbség — hogy az „Afrikai szocializmus” kenyai koncepciójában — még a külföldi tőkés is szocialista. Ezzel szemben a tanzániai változatban, ha nem a munkája szerinti arányban részesedik valaki, hanem anél többet kap, míg a másikat csak bérrel fizeti, akkor szolga és kizsákmányoló viszony áll fenn.

A tradicionális társadalmi-gazdasági állapotokra való hivatkozásnak, és ennek beépítésének az „Afrikai szocializmus” elméletébe, más és más szerepe van Kenyában és Tanzániában. Kenyában — és sok más afrikai szocializmust túl hangosan hirdető országban — a cél a kapitalizmust eltakarni és homályos tradicionális jelszavak mögé rejteni, lefegyverezni, megnyugtatni a néptömegeket.

A kérdés joggal vetődhet fel, miért kapcsolják össze Tanzániában is az ősi, közösségi tradíciókat és az afrikai szocializmust, ha itt annak tartalmát szocialista elemek is alkotják? Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy valóban az ősi közösségi életmódnak vannak olyan elemei, amelyek felhasználhatók. De nem kevésbé fontos a néptömegek hagyománytisztelésének szem előtt tartása sem. Az európai szocialista országokban a szocializmus úgy keletkezett, mint „teljes” szakítás a múlttal sok vonatkozásban helytelenül is — de ez a múlt a fejlettebb kapitalizmus — és sokszor fasizmus időszaka volt — a közösségi élet már oly távoli múlt volt, hogy ez nem jelentett semmit. Az elmaradott országokban más a helyzet, a néptömegekben még elevenen él a közösségi életmód emléke, vagy annak egyes vonatkozásai még ma is gyakorlati életükben léteznek, ezekre építeni, hivatkozni feltétlen szükségszerűség.

Helyes a tradicionális elemek szerepének a hangsúlyozása abból a szempontból is — akár tudatosan teszik ezt, akár nem — hogy ezzel a burzsoá szocialista-ellenes propagandát jelentősen megnehezítik. A burzsoá propagandagépezet — amely hallatlan erővel működik ezekben az országokban — mindent megtesz, hogy elriassza a néptömegeket a szocializmustól, főleg attól, ahogy az a Szovjetunióban, vagy a többi szocialista országokban megvalósul. Az afrikai vezetők számára jelentősen megkönnyíti a helyzetet, ha nem elsősorban a szocialista országok példáira hivatkoznak, hanem a saját történelmi hagyományaikra. A burzsoá propaganda sokkal kisebb sikerrel tud harcolni azon szocializmus ellen, amelynek gyökerei az afrikai földben, a közösségi életmódban vannak.

5. Az „Afrikai szocializmusok” egy további lényeges vonása a *harmadik utas illúziók*. Úgy képzelik el, hogy szocializmusuk sem nem kapitalizmus, sem nem szocializmus (vagy ahogy sokszor nevezik, kommunizmus). Az természetesen igaz, hogy a jelenlegi állapot, amennyiben mind a kapitalizmus, mind a szocializmus elemei megvannak — sem az egyik, sem a másik, hanem egy „vegyes gazdaság”,

illetve egy átmeneti állapot. Ők azonban ezt a harmadik utat úgy értelmezik, hogy perspektívában, hosszabb távon is így marad a helyzet, tehát ilyen értelemben sem ismerik el a vagy kapitalizmus, vagy szocializmus alternatíváját. Ez a harmadik utas illúzió kapcsolatban van az afrikai hagyományok túlértékelésével is, mintha azoknak felélesztése lehetővé tenné a „harmadik” utat.

Kenyatta elnök pl. a következőket mondja: „Mi elutasítottuk mind a nyugati kapitalizmust, mind a keleti kommunizmust és a pozitív el nem kötelezettség politikáját választjuk magunknak”.¹⁸ Az elképzelés az, hogy egy vegyes gazdaság lenne az, ami sem nem kapitalista, sem nem szocialista. Hogy milyen vegyes gazdaság, arra is közelebbi választ kapunk: „Az «Afrikai szocializmus» fő vonásai magukban foglalják”

1. Politikai demokrácia
2. Közös társadalmi felelősség
3. Tulajdon különböző formái
4. *különböző szabályozási módok* annak biztosítására, hogy a tulajdont a társadalom és annak tagjai közös érdekében használják.
5. A tulajdon *diffúziója*, hogy elkerüljük a gazdasági hatalom koncentrációját.
6. *Progresszív adózás* a vagyon és jövedelem méltányos elosztásának biztosítására”.¹⁹

Ha ezeket a fő vonásokat alaposabban szemügyre vesszük — az első kettőt figyelmen kívül hagyva — az államkapitalizmus vegyes tőkés gazdasági rendszerét, illetve az állami beavatkozás különböző formáit ismerjük fel benne. Természetesen az állami beavatkozás — főleg a fejlődő országok esetében, ahol sokkal kiterjedtebb, mint a fejlett tőkés országokban — sokkal progresszívbab szerepet játszik, és mint ilyen a szocialista jellegű elemekkel, intézkedésekkel együtt a nemkapitalista utat teszik lehetővé. A tulajdon diffúziója pl. — vagyis részvénytulajdonosi viszonyok szélesebb körű elterjesztése — sem nem afrikai találmány és nem is szocialista. Nehéz belátni azt, hogy mennyiben lenne szocialistább egy részvénytársasági formában működő tőkés vállalat Afrikában, mint Európában, vagy Amerikában? Az egész érvelésben az az ellentmondás, hogy miközben az „Afrikai szocializmus kenyai változata elhatárolja magát a jelenkori kapitalizmustól (persze szavakban), ugyanakkor kijelenti azt, hogy az már nem is ugyanaz, ami Marx korában volt. A következőket olvashatjuk: „Az ipari forradalom gyorsan elvezetett a társadalmi tiltakozáshoz, amelynek maga Marx is része volt és az viszont elsőpró politikai és gazdasági változásokat eredményezett, amint a világ rendszerei igazodtak a technológiai változások új helyzetéhez. A politikai demokráciát elérték, a magántulajdonosi jogokat tompították. Az állam növekvő mértékben vállalta a felelősséget a társadalmi szolgáltatásokért, tervezésért, irányítás-ellenőrzésért, az adókat progresszívebbé tették, hogy az előnyöket szélesebb körben osszák el”.²⁰ De ha ez így van, vagyis a kapitalizmus „elsőpró” változáson ment keresztül, miért határolják el magukat tőle. Mellesleg éppen azokat a változásokat sorolják fel, — amelyek a kenyai „Afrikai szocializmus” alapját is képezi. Maguk a fejlett kapitalista országok ideológusai sem beszélnek ma már nyíltan, hogy náluk kapitalizmus van.

Az „Afrikai szocializmus” kenyai ideológusai azt sem látják — vagy nem akarják látni —, hogy a mezőgazdaság és a kisparaszti gazdaságok fejlődése

18. African Socialism and its application to planning in Kenya, Nairobi, Government Printer, Kenya, 1965. 3. old.

19. Uo. 16. old.

20. Uo. 7. old.

előbb-utóbb differenciálódáshoz vezet. A termelőerők fejlődése megköveteli a nagyüzemek kialakulását és mint ilyen a tőkés vagy szocialista szövetkezeti nagyüzem alternatívája elé állítja a nemzetet. Igaz, a jelen nagyrészt naturálgazdálkodást folytató családi gazdaságokhoz képest az árutermelő kisparaszti gazdaság előrelépés és van benne bizonyos fejlődési lehetőség. Az elképzelés az, hogy éppen ezek a kis, vagy középparaszti gazdaságok képeznék a harmadik utas fejlődés alapját a mezőgazdaságban.

A Nyerere-féle szocialista koncepció lényegesen eltér a harmadik utas fogástól. Arról beszél, hogy az ország jelenleg túlnyomóan a kisparaszti gazdaságok országa és nem nagyarányú a mezőgazdaság kapitalista szektora, de ennek növekedése a tendencia és ezt kell megakadályozni. A kapitalizálódás megakadályozása szövetkezetek létrehozásával lehetséges. A meglevő értékesítő szövetkezeteket termelés felé kell irányítani, és új szövetkezeteket kell létrehozni.

Nyerere számára az alternatíva vagy kapitalista mezőgazdaság, vagy szövetkezeti, szocialista. Miért nem tartja lehetségesnek a saját munkán alapuló kisgazdaságot? A választ megtaláljuk a következőkben: „Mihelyt hatékonyabb és bonyolultabb eszközöket használnak az *egyéni* tulajdon vagy lehetetlenné válik, vagy az erőforrások nagy pazarlását jelenti”.²¹ Itt tehát felismeri a termelési (tulajdon) viszonyok és a termelőerők összefüggését és azt tartja, hogy a mezőgazdasági termelőeszközök fejlesztése, felhasználása szükségképpen nagy kollektív gazdaságokban lehetséges.

5. Valamennyi „Afrikai szocializmusra” jellemző, hogy a *mezőgazdaságnak különleges szerepe* van. A gyarmati sorból felszabadult országokra a mezőgazdaság döntő súlya és az a jellemző, hogy az árutermelése exportorientációjú. A mezőgazdaság szerepének megítéléséhez (iparosításhoz való viszonyában) a mezőgazdaság diverzifikálásának kérdéseiben — már vannak lényeges különbségek az „Afrikai szocializmusok” között. Így például a kenyai tervezés alapelveivel foglalkozó könyvecskében,²² a mezőgazdaság és iparfejlődés perspektívus viszonya a mezőgazdaság egyoldalú, monokulturás jellegének megszüntetése, azaz diverzifikálás — még meg sincs említve. A gazdasági fejlődés stratégiáinak, gazdaságpolitikai eszközeink kidolgozottsága nyilván sokkal kisebb mértékű azokban az országokban — és így Kenyában is — amelyek kevésbé következetes nem kapitalista fejlődést követnek.

Tanzániában felismerték az ipari és a gazdasági fejlődésnek a viszonyát, mégpedig azt, hogy igazi gazdasági fejlődés csak iparosítással érhető el. Sőt, korábbi gazdaságpolitikájukban azt a hibát is elkövették, hogy túl nagy súlyt helyeztek az iparra. „Helytelenül járunk el — ha úgy képzeljük, hogy a fejlődés az iparral kezdődik”²³ — vonja le a következtetést az Arushai nyilatkozat. A mezőgazdaság fejlődése kiindulópontja és előfeltétele a gazdasági fejlődésnek — előbb az iparosítás feltételeit kell megteremteni, de később feltétlenül iparosítani kell. Sőt nemcsak az iparosítás történelmi szükségszerűségét látják, hanem az ipar belső szerkezetváltozásának hosszabb távú tendenciáját is. „Mivel az viszonylag könnyű, hogy megtermeljük a textilt, cementet és hasonló javakat. Az olyan dolgok termelése, amelyeket mások előállításához közben használnak fel, összetettebb művelet és a gazdasági tervezés magasabb fokát követeli meg. Mégis, ez a lépés alapvető a

21. Nyerere: Freedom and Socialism. Dar Es Salaam, Oxford University Press, 1969. 305. old.

22. African Socialism and its application to planning in Kenya Nairobi, Government Printer Kenya, 1965.

23. The Arusha Declaration Dar Es Salaam TANU 1967. 11. old.

hosszútávú növekedés számára. Egy fontos feladat — amelyet a második terv-
időszak elején fogunk elvégezni — a hosszútávú iparosítási terv előkészítése, a
kelet-afrikai közös piac és az export lehetőségeit figyelembe véve. A cél az, kész-
nek kell lennünk a munka elkezdéséhez a harmadik terv kezdetén”.²⁴

Tanzániában a mezőgazdaság diverzifikálása terén is következetesebb elvet
vallanak és gyakorlatot követnek, a cél az, hogy élelmiszerből teljes önellátásra
töreksszenek. Mezőgazdasági termék termelési prioritásokat állítottak fel a termé-
keket 3 fő csoportba sorolva.²⁵ E három csoport a következő:

1. Termékek, amelyeknél gyorsított, illetve gyors növekedés a cél.
2. A jelenlegi, illetve közepes növekedés a kívánatos.
3. A csökkenő, vagy korlátozott piacú cikkek.

Az első csoportba — a táplálkozást és az egészségesebb táplálkozást szol-
gáló viszonylag új fogyasztási cikkek (hús, tej, tejtermékek, búza, rizs, gyümölcs)
tartoznak, míg viszont az utolsó csoportba a hagyományos exportcikkek (szál,
kávé).

A szocializmus építésének különböző útjai

A szocializmus építése során felvetődött és felvetődik az a kérdés, mi a
viszony az építés általános és a sajátos vonásai között. Ez a kérdés az európai
szocialista országokban sem volt mindig helyesen, dialektikusan megoldva. A
probléma fokozottabban vetődik fel a fejlődő országokban. A gyanmatl örökség
felszámolása, a nacionalizmus, a nemzetté válás folyamata, az európai országok-
tól gyökeresen eltérő társadalmi-gazdasági helyzet, mind abba az irányba hatnak,
hogy a sajátos, az afrikai jelleg kerül előtérbe, túlhangsúlyozásra. Tulajdonképpen
az „Afrikai szocializmus” jelszava, elmélete ezeknek a körülményeknek a terméke.

A szocializmus építésének általános, tehát valamennyi országra nézve érvé-
nyes elvei, vagy feladatai és a speciális, az egyes országok, földrészek sajátos
körülményeiből fakadó elvei és feladatai között dialektikus ellentmondás és
összefüggés van. Ezt az összefüggést tükrözik Nyerere elnök gondolatai is, aki a
következőket írja: „A szocializmus nemzetközi; eszméi, elképzelései a társadalom-
ban élő emberre vonatkoznak, nemcsak a tanzániaiakra, vagy az Afrikában élő
afrikaiakra... A szocializmus egyetemlegessége csak úgy létezik, hogy figyelembe
tudja venni az emberek közötti különbségeket és ha egyenlően érvényes vala-
mennyiök számára. A szocializmus erre valóban képes is, mert a szocializmus
egyetemlegessége nem vonja maga után a társadalmi intézmények, szokások, nyel-
vek egyetlen, világméretű egyformaságát”.²⁶

Összefoglalva az elmondottakat, úgy vélem, hogy a szocializmus építésének
ez a távolabbi célkitűzése, az a módja, ahogy Tanzániában elképzelik, tulajdon-
képpen nem „Afrikai szocializmus”, hanem jelző nélküli szocializmus. Azt termé-
szetesen látni kell, és ezt Nyerere következetesen állandóan hangsúlyozza, hogy
Tanzániában jelenleg nem szocializmus van, hanem egy átmeneti állapot; amikor a

24. Tanzania Second Five Year Plan. Vol I. Dar Es Salaam Government Printer, 1969.
XIII. old.

25. Uo. 43. old

26. Nyerere: Freedom and Socialism Dar Es Salaam Oxford University Press. 1969. 3. old.

kapitalizmus, szocializmus, sőt a feudalizmus és még régebbi elemek egyidejűleg vannak jelen. Azonban vannak olyan elemek, szövetkezet, állami tulajdon, állami ellenőrzés, stb., amelyek a szocializmus csíráját képviselik, amelyeket továbbfejlesztve — a néptömegek bevonásával, az igazi demokrácia kialakításával együtt, mint politikai hatalom kiterjesztésével — valóban a szocializmus valósítható meg.

Д-р Ласло Майер

ТАНЗАНИЯ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ „АФРИКАНСКОГО СОЦИАЛИЗМА“

Автор в вводной части статьи подчеркивает необходимость марксистского анализа новых общественно-экономических явлений. Таким новым общественно-экономическим явлением считается возникновение социализма в странах Африки, и в арабских странах. Социализм в Африканских странах может быть мало последовательным и служить цели завуалирования капитализма, может быть и таким, в котором по сути дела, имеются элементы научного коммунизма, имеющие тенденцию к разрастанию. Что касается Танзании, автор перечисляет следующие характерные черты этого варианта: 1. психологически-сознательное поведение (attitude of mind); 2. национализм; 3. религиозность; 4. роль традиций; 5. иллюзия „третьего пути“; 6. роль сельского хозяйства. В связи с этим проанализировав общие черты социализма в Африканских странах, автор доказывает, что танзанский вариант до такой степени отличается от других вариантов, что его уже нельзя назвать вариантом „африканского социализма“.

Dr. László Mayer:

EINIGE PROBLEME DER TANSANISCHEN VARIANTE "DES AFRIKANISCHEN SOZIALISMUS"

Einleitend wird festgestellt, dass es notwendig ist, die neuen gesellschaftlichen und ökonomischen Erscheinungen vom marxistischen Standpunkt aus zu analysieren. Eine solche neue, zu analysierende gesellschaftliche und ökonomische Erscheinung ist die Entstehung der sogenannten afrikanischen, arabischen etc. Sozialismen. In einigen Ländern vertreten diese Sozialismen eine weniger konsequente Linie, und der Sozialismus dient eher der Verhüllung des Kapitalismus. In anderen Ländern enthalten diese Sozialismen in immer stärkerem Masse die Elemente des wissenschaftlichen Sozialismus. Die Hauptzüge der tansanischen Variante des afrikanischen Sozialismus sind: 1. Gesinnung, Denkungsart (attitude of mind), 2. Nationalismus. 3. Religiosität, 4. Die Bedeutung der Traditionen, 5. Die Illusionen „des dritten Weges“, 6. Die Rolle der Landwirtschaft. Auf Grund dieser Grundzüge, die zugleich die gemeinsamen Züge der afrikanischen Sozialismen sind, wird gezeigt, dass sich die tansanische Variante von den anderen stark unterscheidet, dass sie eigentlich kein afrikanischer Sozialismus mehr ist.

MONOPOLVÁLLALATOK ÉS A PIACI VERSENY A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

A magyar gazdasági reform — amely szervezetileg biztosítja a népgazdasági tervek primátusának alárendelt piaci mechanizmusok aktivizálódását — továbbfejlesztésének napjainkban aktuális egyik fontos kérdése a technikai fejlődés és a nagyvállalati szervezetek, valamint a valóságos piaci viszonyok szocializmusbeli összefüggésének, vagy más szavakkal fogalmazva a monopolisztikus helyzetbe került nagyvállalatok és a piaci verseny viszonyának sokoldalú elemzése.

Nemcsak a társadalmi szükségletek rugalmasabb, jobb kielégítése és a műszaki haladás meggyorsítása érdekében szükséges a központi gazdasági szabályozásnak megtalálni azokat a hatékony gazdaságpolitikai eszközöket, amelyeknek révén gyakorlatilag megoldható a nagybani termelés előnyeinek és a piaci verseny pozitív hatásainak kívánatos összekapcsolása, hanem a monopolvállalatok és a piac viszonyának vizsgálata elméleti szempontból is jelentős.

A marxista közgazdászok a modern tőkés monopoliumot — Lenin munkássága nyomán — a fejlett tőkés termelési viszonyok fő minőségi jellemző vonásának tekintik. Ugyanakkor a szocialista gazdálkodás legújabb hazai fejlődési tapasztalatai azt tanúsítják, hogy a termelési koncentráción alapuló, árutermelő szocialista nagyvállalataink egy része a szűk belső piacon kizárólagos, uralkodó helyzetbe került, melynek következtében megtartásuk gyakran monopolisztikus vonásokra emlékeztet.

Jelen keretek között azt tekintjük alapvető feladatunknak, hogy az eddigi tapasztalatok alapján a szocialista árutermelés különös társadalmi-gazdasági jelenségei közül a *monopolvállalatok kialakulásának, fogalmuk és tevékenységük értelmezésének, valamint a piaci versennyel való viszonyuk néhány kérdéséről általánosítható megállapításokat tegyünk.* Nem vállalkozhatunk a kérdés-komplexum minden összefüggésének felvázolására és értékelésére. Kizárólag az ipari termelésben kialakult monopolhelyzeteket vizsgáljuk. Eltekintünk a népgazdaság más területeinek (mezőgazdaság, kereskedelem, szolgáltatások, stb.) a témával összefüggő kérdéseitől. Végül hangsúlyozzuk: Magyarország gazdasági fejlődéséből és sajátos feltételeiből kiindulva vonunk le néhány következtetést, amelyek nem feltétlenül vonatkoznak a szocialista országok általános fejlődési tendenciáira.

I. Koncentráció és monopolvállalatok hazánk iparában

A szocialista magyar állam a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavétele után a modern technika (termelőerők) fejlődési követelményeinek megfelelően és a direkt irányítási rendszer tökéletesítése érdekében az elmúlt évtizedek alatt központi intézkedésekkel tudatosan végrehajtotta az ipari termelés nagyarányú centralizációját. Az erőteljes szervezeti centralizáció fő tényezői az államosítások idején végrehajtott vállalat összevonások, az új ipari üzemek létesítése és az 1962—64 között lezajlott nagy átszervezés intézkedései voltak. A centralizációs folyamatot az ipari termelés alig kisebb méretű koncentrációja kísérte.

A végbement centralizációs folyamat határozottan *lecsökkentette az ipari vállalatok számát*, a koncentráció pedig megnövelte a termelőegységekre jutó termelési feltételek mennyiségét és minőségét. 1950 és 1965 között az önálló vállalatok száma 41⁰/₀-kal, 1427-ről 839-re csökkent. Ugyanakkor az egy vállalatra

jutó dolgozók száma mintegy 3,5-szeresére, 336-ról 1183-ra növekedett. Az ipari termelés centralizációjának és koncentrációjának eredményeként jelenleg hazánkban az 5000 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban, amelyek az összes ipari vállalatok 4,7⁰/₀-át jelentik, dolgozik a munkások 34,5⁰/₀-a és termelik az ipari termelés mintegy 27⁰/₀-át!¹ Ilyen magas koncentrációs színvonalat sem a környező szocialista országokban, sem a fejlett tőkés országokban nem találunk.

A részletesebb nemzetközi összehasonlításokból adódik az a következtetés, hogy, bár hazánkban az ipari termelés alapvetően célszerű centralizációja és koncentrációja — a szakosodás és a nagyüzemi termelés előnyeinek elterjedése útján — az elmúlt évtizedekben egyik lényeges tényezője volt az ipari termelés és a hatékonyság növekedésének, az ország méreteit és ipari fejlettségét tekintve iparunk túlzottan centralizált és koncentrált.

Az erőteljes koncentrálódási folyamattal összefüggésben növekedett a vállalatok átlagos nagysága, ami az optimális vállalati méretig gazdaságos is. A központi gazdaságirányításnak azonban állandóan vizsgálnia kell az ágazatonként különböző, időszakonként változó optimális vállalat kritériumait, mert a technikai fejlődés szervezeti-gazdasági követelményén túllépő nagyvállalatok az indirekt gazdaságirányítás körülményei között kedvezőtlen és indokolatlan monopolisztikus magatartást tanúsíthatnak.² Ezen típusú nagyvállalatok mellett — a technikai fejlődés mai színvonalán — szükségszerűen léteznek olyan optimális méretű nagyvállalatok, amelyek az adott iparágakban a termékek túlnyomó részét, vagy teljes mennyiségét egyedül állítják elő és forgalmazzák. A termelési felbontások nagyfokú koncentrációja alapján e nagyvállalatok a szűk belső piacon uralkodó helyzetbe kerülhetnek.

Az ipari tevékenység mind nagyobb részének nagy szervezeti egységekbe történő összevonása útján született nagyvállalatok elterjedése és a jelenlegi helyzetre nagyon jellemző, amely egyben a monopol-jellegű vállalatok kialakulásának folyamatát is jelzi, az egyes iparágak öt legnagyobb vállalatának részesedése az illető iparágak összes foglalkoztatottjainak számából. Magyarországon 1950-ben az öt legnagyobb vállalat 8 iparágban, az iparágak 16⁰/₀-ában, foglalkoztatta az összes létszámot. 1965-ben már 21 iparág, az iparágak 37⁰/₀-ában, összlétszámát foglalkoztatta 5, vagy ötnél kevesebb vállalat. Ezen belül 12 iparágban, az iparágak 11⁰/₀-ában egy-egy vállalatnál összpontosult az ágazat teljes tevékenysége. (Példaként említjük az azbesztpart, az üvegpárt, a papírpárt, a selyem, a cukor- az édesipart és 1970-ig a söripart). Négy iparágban két-két vállalat, három iparágban pedig 3—3 vállalat fogta át az ágazati tevékenység egészét.³

A koncentráció folyamatának és színvonalának jellemzéséről elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a magyar iparban a technikai fejlődés oldaláról kiindulva batottak olyan objektív tendenciák, amelyek a gazdaságpolitikai intézkedésekben keresztül néhány ágazatban az egész ágazatot uraló egy, vagy néhány óriásvállalat kialakulását vonták maguk után. A közgazdászok többségének véleménye meg-egyezik abban, hogy e kizárólagos helyzetben levő egy, vagy néhány nagy vállalat tevékenysége szükséges és célszerű az alapanyaggyártás és a feldolgozóipar egyes területin. De egyöntetűen határozottan vitatják a monopolvállalatok tevékenységét a fogyasztási cikkek és a könnyűipar (pl. textilgyártás) egyes területein.

1. Az ipar koncentrációja. KSH. Budapest, 1967/3.

2. Megjegyezzük, hogy az országos nagyvállalatok helyzetének felülvizsgálata során 1970-ben a Gazdasági Bizottság öt nagyvállalat decentralizálását rendelte el.

3. 1. m. Az ipar koncentrációja. 17. old.

Ha a társadalmi tulajdon kereteiben működő vállalatok munkamegosztásból eredő külső kapcsolatait és belső mechanizmusát a szocialista állam az áruviszonyok kikapcsolásával, vagy aktív gazdasági szerepük elismerése nélkül szervezné meg, akkor a termelés adott területén túlsúlyban levő nagyvállalatok pusztán technikai-szervezeti képződményeknek minősülnének. A termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán azonban a termékek a szocializmusban is áruk, s így a vállalatok kölcsönös kooperációs kapcsolatai áruviszonyokká válnak. A társadalmi munkamegosztás talaján tulajdonilag valamely fokon *elkülönült, különérdekű és önállóan gazdálkodó vállalatok*, tehát *a valóságos piaci folyamatokhoz* (köztük a piaci verseny) kapcsolódnak és egyben annak *aktív tényezői*. Az indirekt irányítási rendszerben, amely szervezetiileg biztosítja a szabályozott szocialista piac funkcionálását, *a munkaráfordítások technikai-gazdasági különbségein nyugvó hatékonyság differenciái tényleges gazdasági (jövedelmezőségi) erőfölényt kölcsönöznek az esélyes versenytársak nélkül óriásvállalatoknak a szocializmusban is*. A koncentrációs faktor mellett tehát az áruviszonyok természetében rejlő tendenciák, egyenlőtlenségek azok, amelyek elkerülhetetlenné teszik a monopólhelyzetben levő vállalatok, vagyis a monopólvállalatok létezését a szocialista gazdaságban.

Ipari monopólvállalatnak⁴ nézetünk szerint azt a koncentráción alapuló egyedüli (vagy egy-két) nagyvállalatot tekintjük, amely meghatározott termékek tekintetében a beszerzés, a termelés és az értékesítés területén a verseny korlátozása révén, vagy annak hiányában — legalábbis a belpiacon — kizárólagos helyzetbe jut. Ha e vállalat mérete megfelel a technikai fejlődés követelményeinek, akkor tevékenysége gazdaságilag szükséges is, ésszerű is. Ezt a nagyvállalatot ezért reális, vagy tényleges monopólvállalatnak nevezhetjük.

A monopólvállalat általunk használt fenti értelmezéséhez két megjegyzést kell tennünk. Egyrészt mi nemcsak azt tekintjük monopólhelyzetbe került nagyvállalatnak, ha egy bizonyos ipari terméket, vagy termékcsoporthoz csak egy vállalat állít elő a belföldi piac számára,⁵ hanem szerintünk akkor is előfordulhat kizárólagos, vagy uralmi helyzet a belpiacon, ha a termékek túlnyomó, vagy teljes mennyiséget néhány nagyvállalat (2—3) termeli és forgalmazza. Másrészt nézetünk szerint a monopólvállalatok *nemcsak potenciális gazdasági erőfölénnyel rendelkeznek partnereikkel szemben, hanem tényleges — az értéken belül realizált tartós extrajövedelem formájában — gazdasági fölényrel is.*⁶ Hiszen a monopólvállalat lényegs ismérve a szocializmusban is, hogy kizárólagos erőforrásai alapján az átlagosnál hatékonyabban termel és ezzel arányos tartós extrajövedelmet realizál, amelynek egy meghatározott részét, de nem a teljes mennyiségét a szocialista állam, a jövedelem centralizáció révén, központi feladatok finanszírozására használja fel. A tartós extrajövedelem realizálásához pedig a kedvező termelési feltételek mellett a belpiaci verseny bizonyos fokú korlátozása is kapcsolódhat.

A napjaink gyors technikai fejlődéséből kinövő szocialista monopólvállalatok történelmileg először a szűk belső piaccal rendelkező országokban jelennek meg.

4. A „monopólium” kifejezést általánosan a modern tőkes termelési viszonyok jellemzésére foglaltuk le. A monopólium szó használata így a szocializmus különös gazdasági-társadalmi relációinak ábrázolására pejoratív kicsengésű. Jobb, csiszoltabb elnevezés hiányában ezért használok e témakörben a „monopólvállalat” kifejezést. Utalva ezzel a tőkes monopóliumok és a szocialista monopólvállalatok közötti formai-technikai hasonlóságokra, de a fennálló minőségi különbségekre is.

5. Zala Julia: „A monopóliumok a térgazdaságban” című tanulmányában ez az álláspontot képviseli. (Pénzügyi Szemle, 1966/1.)

6. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztályának Tájékoztatója. 1968. aug. Bp.

Tevékenységük azokban az ágazatokban, vagy termékeknel szükséges és gazdaságos, ahol az *optimális vállalatnagyság*, pontosabban, ha egy, vagy egynéhány vállalat gazdaságos széria nagysága meghaladja, vagy eléri a belföldön realizálható termékmennyiséget.

A termelésben és a piacon kizárólagos helyzetben levő monopólvállalatok gazdasági erőfölényének a realizálódása azonban más jellegű és formájú, mint a modern tőkés monopóliumoké. A tőkés monopóliumok és a szocialista monopólvállalatok közötti *minőségi különbségnek a forrása az eltérő tulajdonviszonyok és az alapvető termelési viszony*. A két gazdasági kategória közötti hasonlóság pedig főként a *technikai-gazdasági relációkon nyugszik*.

Az alapvető *elvi különbség* nyilvánvalóan az, hogy a tőkés monopólium a kizsákmányolási viszonyok megtestesítője a társadalmi tulajdonban lévő szocialista monopólvállalat pedig továbbra sem a magánérdek kiszolgálója, hanem a nagyüzemi technikai és az individualisan adott munkaerő egyesítésének gazdaságos formája. A tőkés monopólvállalat képes a termékei árát önállóan meghatározni, továbbá a legnagyobb profit elérése érdekében a kapacitások kihasználását meghatározni és a műszaki fejlesztést önállóan lelassítani; vagy gyorsítani. Ezzel szemben a *szocialista monopólvállalat csak korlátozott vállalati árpolitikát folytathat*. A korlátokat a jövedelemszabályozás és költségelszámolás rendje mellett az jelenti, hogy a termékek nagy részének az árát az indirekt irányításban is az állam határozza meg. (A fix és liminált árak aránya a forgalomban több mint 50%)⁷. Ugyancsak állami-társadalmi intézkedések szabályozzák, illetőleg ösztönzik a szocializmusban a kapacitások kihasználását és a gyors műszaki fejlesztést is.

Nagyon jelentős minőségi különbség a két forma *tevékenységében*, hogy a szocialista állam és a monopólvállalatok viszonya teljesen más, éppen fordított, mint a monopólikapitalizmusban. Szemben a monopólikapitalizmussal, nálunk a monopólvállalatok kialakítását és tevékenységét a szocialista állam szabályozza a népgazdasági érdekeknek megfelelően. A megváltozott viszony eredménye, hogy a monopólvállalatok erőfölénye nálunk nem realizálódhat a társadalom rendszeres megsarcolása útján, ahogy az a tőkés társadalomban jellemző.

A szocializmusban az állam rendelkezik olyan gazdasági és politikai eszközökkel, amelyekkel ügyelni tud arra, hogy monopólvállalatainak tevékenységük társadalmi hatékonyságával arányos vállalati jövedelmet realizáljanak és a társadalmi közterhek viselésében is méltányos részt vállaljanak. Ilyen feltételek mellett a reális monopólvállalatok nem idegen testek a szocialista gazdaságban, hanem a szocialista árutermelés természetes kategóriái, amelyek progresszív szerepet töltenek be a gazdasági fejlődésben. A szocialista állam és a „monopóliumok” megváltozott viszonyára már Lenin is felhívta a figyelmet, amikor arról írt, hogy „... a szocializmus nem egyéb, mint az államkapitalista monopólium után következő lépés. Vagy más szóval: a szocializmus nem más, mint államkapitalista monopólium, mely az egész népet szolgálja, és ennyiben már meg is szűnt kapitalista monopólium lenni”⁷.

De a szocialista gazdálkodásban, különösen annak indirekt irányítási modelljében is *léteznek kedvezőtlen monopolisztikus vonások* a vállalatok gazdasági tevékenységében. Elegendő utalnunk arra, hogy már a direkt irányítási rendszerben is ismeretes volt a vállalatok *burkolt áremelése*. Az új irányítási rendszerben pedig

7. Lenin: „A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene”. Lenin Válogatott Művei II. köt. 140. old. (Kossuth, 1967. Bp.)

a jövedelem növelésben érdekelt vállalatok, közöttük főként a monopólvállalatok a vállalati árpolitikát bizonyos liminált, vagy szabadáras cikkek esetében a jogtalan áremelésre használják fel, vagy a költségek csökkenésének arányában nem csökkentik a termékek árát. Továbbá az is ismeretes, hogy az esélyes vállalati versenytársak nélküli nagyvállalatok elkenyelmesezhetnek a szocializmusban is a műszaki fejlesztés, a termékek minőségének az állandó javítása területén. A gyors műszaki fejlesztés ellen hat itt is a vállalati gazdálkodás jövedelem időhorizontjában többek között a nagy értékű beépített eszközök megtérülésének igénye. Ismerjük a monopolisztikus magatartás olyan formáját is, amikor az olcsóbb termékek termelésének és forgalmazásának beszüntetésével a szükségleteket már csak jóval magasabb árú termékkel lehet kielégíteni. Mindez azt tanúsítja, hogy a szocialista monopólvállalatok tevékenységében is jelentkezhetnek veszélyek, kedvezőtlen gazdasági tendenciák, amelyek ellen szélesíteni kell a szocialista állam tudatos monopólium-ellenes gazdaságpolitikájának hatékony eszközeit.

Az eddigiek összefoglalásaként, ha a monopólvállalatok helyét kívánjuk a szocialista termelési viszonyok rendszerében körvonalazni, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a gazdasági kategória inkább a technikai-gazdasági relációk tartományába tartozik, de a modern tőkés társadalomban szembeni tartalmi és funkcionális változásai alapján a társadalmi-gazdasági viszonyokat is tükrözi.

II. Piaci verseny és monopólvállalatok az indirekt irányítás rendszerében

A gazdaságirányítás direkt rendszerének elméleti alapkonceptiója az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli korlátozott szerepén nyugodott. Ebből az alapálásból következett, hogy tagadta a verseny fennmaradásának szükségességét és a piaci versenyt a tőkés termelőmód jellegzetes anarchikus versenyével azonosította. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer a szocialista tervgazdálkodás új elméleti felfogását jelenti, amely az áruviszonyok aktív szerepe, s ezen belül többek között *a sajátos szocialista piaci verseny kibontakoztatásának* feladatait helyezi a központi gazdaságirányítás munkájának homlokterébe.

Az árutermelés mindegyik történelmi típusának *immanens tényezője a gazdasági (piaci) verseny*. A különérdekű piaci szereplők versengése ugyanis az a hajtóerő, ami kikényszeríti a piaci folyamatok, automatizmusok megvalósulását, mert a kereslet-kínálat, ár, jövedelmesség és a termelési (forgalmi) arányok közötti *oksági összefüggés béna marad, ha nincs piaci verseny*. Így a termelők és a fogyasztók egymással szemben, illetve egymás közötti ellentétes érdekeltsége váltja ki a piaci versenyt, vagy más kifejezéssel a különböző gazdasági érdekek összeütközését, harcát a piacon a szocialista gazdaságban is, amelynek végső eredményei a népgazdaság tervszerű fejlődését segítik, vagy a részletkérdésekben kontrollálják.

Mivel a piaci versenyt is magukba foglaló áruviszonyok a mindenkori tulajdonviszonyok sajátos minőségét tükrözik, ezért a szabályozott szocialista piacon folyó verseny is *alapvetően* más, mint az eddigi árutermelő társadalmak, s ezen belül a tőkés társadalom szabadpiaci, vagy monopólikapitalista versenye. A versenyben résztvevők törekvése mindig azon alapul, vagy arra irányul, hogy *saját javukra fordítsák a fennálló gazdasági egyenlőtlenségeket*. A magántulajdonosi rendszerben az egyenlőtlenség *gazdasági alapját a vagyoni egyenlőtlenségek képezik*. Következésképpen a tőkés konkurrensével szemben a számára meglevő vagyoni előnyök megtartására, növelésére, vagy pedig a gazdasági hátránynak vagyoni előnye változtatására törekszik. Mivel minden tőkés konkurrens célja ez a létrejövő egyenlőtlenségeken keresztül társadalmi méretekben végső soron *a tőke egyenlőségének mércéje*

érvényesül. A verseny által kikényszerített „azonos tőkére jutó azonos profit” általános tendenciájának érvényesülését a modern tőkés monopóliumok erőteljesen korlátozzák, de teljesen felszámolni nem képesek.

A szocializmusban, amely megszünteti mind az örökölt, mind a szerzett vagyonokra épülő osztálykülönbségeket, a piaci verseny alapja lényegileg a társadalomnak nyújtott *hasznos munkateljesítmények különbségei*.⁸ Ezért a szocialista gazdaság indirekt irányítási rendszerében kibontakozó, kiszélesülő verseny *célja* pedig nem más, mint a *munkateljesítmények* (gazdálkodási teljesítmények) társadalmilag szükségessként elismert *menyiségeivel arányosan* elsajátított vállalati (és egyéni) jövedelmek *növelése*. A gazdasági verseny által kifejezett és kiváltott egyenlőtlenségeken keresztül a szocializmusban a *munka egyenlőségi mércéje* érvényesül, mint tendencia. Bár a szocializmus piaci versenye mentes a társadalmi munka nagymértékű pazarlásától, a tőkés versenyre jellemző anarchikus vonásoktól, annak következtében, hogy a központi gazdaságirányítás közvetett és esetenként közvetlen módszerekkel „vezérli”, korlátozza a piaci folyamatokat, a verseny a szocializmusban is verseny, melyben vannak győztesek, akik az egyenlőtlenség kedvezőbb és vannak vesztesek, akik az egyenlőtlenség hátrányosabb oldalán helyezkednek el egy adott időpontban.

A makroökonómiai döntések primátusának alárendelt piaci versengés a szocialista gazdálkodásban főként *két területen* okoz időleges *veszteséget*.⁹ Egyrészt vállalatainkat a pillanatnyi piaci konjunktúra gyors kihasználása végett kihasználatlan kapacitások tartálékolására ösztönözheti. Másrészt a kedvezőtlen feltételek között, magas munkaráfordítással termelő vállalatok, marginális üzemek verseny által kikényszerített szanalási költségei, amelyek ideiglenesen gazdasági veszteségek, de végső fokon a munkaráfordítások társadalmi hatékonyságát fokozzák. A szanalásra nem kerülő veszteséges vállalatok tevékenységének fenntartását (dotálását) pedig társadalompolitikai szempontok indokolják.

Ha az állami tervirányítás segítségével biztosítva van, hogy hosszabb idő átlagában a versenytársak hátrányai és a nyertesek előnyei arányban állnak az ez időszak alatt teljesített tevékenységeik társadalmi hasznosságával, akkor a verseny a szocializmus természete szempontjából *pozitív szerepet játszik*, elősegíti a gazdasági-társadalmi fejlődést.

A szabályozott piacon folyó versengés domináló *pozitív funkciója a gazdálkodás több területén* nyilvánul meg. 1. A piaci verseny vállalatainkat — a jövedelemelőnyök megszerzése érdekében — az eszközökkel való takarékos gazdálkodásra, a technika fejlesztésére és a termékek minőségének javítására ösztönzi. 2. A versengés lehetővé teszi a fogyasztók szükségletének gyorsabb és jobb kielégítését, mivel a verseny a jövedelemkülönbségek megmerevedése, tartós kötődése ellen is kivált gazdálkodási ellenhatásokat. 3. Nagyméretekben elősegíti a kereslet-kínálat egyensúlyának a kialakulását. Ez az utóbbi egyensúlyozó funkció azt is jelenti, hogy a munkaráfordítások hasznosságának a piaci értéktételekben megnyilvánuló különbségei orientálják a társadalom rendelkezésére álló erőforrások szükségleteknek megfelelő szétosztását, legalábbis a dinamikus szinttartás mértékéig.

Ahhoz, hogy a szocialista gazdaság fejlődésében a sajátos piaci verseny hatásai aktív szerepet tölthessenek be, *néhány bonyolult előfeltétel megteremtése vált szükségessé*. A meghatározott mértékű piaci verseny kibontakoztatása megkívánja

8. Dr. Szabó Kálmán: „Terv és piac”. (Kézirat, 1969. Bpest.)

9. Wilczek Jenő: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. (Közg. Szemle 1967/7—8.)

olyan gazdasági helyzet sokoldalú elősegítését, amelyben a termékek nagy részénél nincs általános túlkereslet. Nincs egészséges verseny anélkül, hogy a fizetőképes szükségletet ne érje el, illetőleg minimális mértékben ne lépje túl a termékek kínálatát. Ellenkező esetben a vevők versenyéről, pontosabban a vevők kiszolgáltatottságáról beszélhetünk, ami zavarja a szükségletre termelés törvényének érvényesülését. További lényeges előfeltétel a központi gazdasági szabályozás közvetett módszereinek, közgazdasági szabályozó eszközeinek általános alkalmazása, amelyek nem zárják ki a versenyt. Ide tartoznak a vállalati önálló gazdálkodás valós feltételeinek megteremtése, a nyereségcentrikus szabályozás eszközei, vagy a forgalmi kényszerpályák felszámolása stb. Lényeges előfeltétel a gazdasági szabályozók egységessége és stabilitása követelményének figyelembe vétele is. A főként gazdasági feltételek mellett a piaci verseny *szervezeti-gazdasági előfeltétele* végül, hogy a népgazdaság ágazataiban ne legyenek célszerűtlen monopolisztikus organizációk és egyes vállalatoknak hatósági funkciói.

A piaci verseny és a monopólium a szocializmusban is *egymással összefügg ellentétes fogalmak*. Mint már említettük, a verseny értelme nálunk is a piaci-gazdasági előnyök megszerzése, növelése. A verseny során megszerzett ideiglenes előnyök azonban egyes vállalatoknál tartós jellegűvé válhatnak, amelyek a verseny előző formáinak a korlátozásával, azok tagadásával a piaci versenyt egy minőségileg magasabb szintre emelik. Lenin munkássága nyomán ismert, hogy a technikai fejlődésben gyökerező tőkés monopóliumok a szabadversenytől eltérő monopolisztikus versenyt alakítanak ki, amelyben tőkés természetükből eredően a legerősebbek megsarcolják az egész társadalmat és stagnációs tendenciát váltanak ki.

A szocialista társadalmi tulajdon megfosztotta a versenyt *önszabályozó jellegétől, ami megváltoztatja a piaci verseny és a monopóliumok dialektikus ellentmondását is*. Elméletileg nézve ez azt jelenti, hogy a szocialista tervgazdálkodásban a két kategória ellentmondása nem éleződhet ki, tehát nem destruktív ellentéttről, hanem inkább egymást erősítő és a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítható ellentéttről van szó.

A szocialista gazdaságban a technikai haladásnak nem kizárólagos motorja a piaci verseny és a monopólvállalatok, monopolisztikus helyzetek sem spontánul alakulnak ki. A szocializmus eddigi fejlődéstörténete során a technikai fejlődés és a koncentráció méretkövetelményeihez igazodva az állam tudatos szervezőmunkájának alapján alakultak ki a különböző monopólvállalatok és a gazdasági monopolisztikus helyzetek (pl. kereskedelemben stb.). Az sem véletlen, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban és Lengyelországban a gazdasági haladást elősegítő koncentráció szorgalmazása a reform egyik központi gondolata. Természetesen nem mindenáron való, ésszerűtlen koncentrációra kell törekedni, hanem csak arra, amely a hatékonyság növekedését elősegíti. Ez pedig szükségessé teszi a piaci verseny hatásainak és az átvállalatok nagyban termelési előnyének az összeegyeztetését.

Nézetünk szerint a piaci verseny és a monopólhelyzetek összefüggését *differenciáltan kell megítélni* a szocializmusban, ahol a piaci versenyt leginkább az oligopóliumos verseny folyamataihoz hasonlíthatjuk.

Más a piaci versengés és a technikai fejlődés által indokolt, belföldön monopolisztikus helyzetben levő nagyvállalatok kapcsolata és megint más a gazdaságilag célszerűtlen kizárólagos helyzetű gazdasági szervezetek összefüggése. Az első esetben a világpiacon versenyben és a technikai progresszióban élenjáró óriásvállalatok gazdasági-társadalmi előnyei jóval nagyobbak annál — a belföldi verseny esetleges korlátozásából származó hátrányok ellenére is —, mintha ugyanazon termékek előállítását, vagy funkciók teljesítését — pusztán csak azért, hogy legyenek bel-

földi konkurensek — két vagy több alacsonyabb hatékonyságú kisebb vállalatra decentralizálnánk. De a technikai fejlődéstől elszakadt indokolatlan monopóliumhelyzetek viszont a sarcjellegű extrajövedelem megszerzésének lehetőségével sértik a közérdeket, akadályozzák a szükségletek mind jobb kielégítését, ezért az ilyen jellegű monopóliumvállalatok decentralizálása, megszüntetése természetesen szükségszerű.

A monopóliumvállalatok ilyen értelmű differenciált megítélése következtében nem tudunk egyet érteni azokkal a nézetekkel, amelyek szemléletileg szembeállítják a piaci versenyt a monopóliumvállalatokkal és a szabadpiaci verseny anakronisztikus feltámasztása érdekében a szocialista gazdaságban a monopóliumvállalatokat „szükséges rossznak” tartják, melyeknek mindegyikét gyorsan fel kell számolnunk. Ezt vitatva mi szükségesnek és hatékornak tartjuk a termelési koncentráción alapuló monopóliumvállalatok tevékenységét, mert — egyetértve Megyeri Endre nézetével — a szocialista állam a rendelkezésére álló gazdasági és politikai eszközökkel optimálisan összeegyeztetheti a nagybani termelés előnyeit a piaci verseny kedvező hatásaival.¹⁰

A szocialista áru gazdasághoz tartozó piaci verseny és a monopóliumvállalatok vagy monopóliumhelyzetek összefüggésében a megoldandó probléma abban rejlik, hogy az állam, de a közgazdasági tudomány sem ismeri kellően, a kevés gyakorlati tapasztalat miatt azokat a hatékony gazdaságpolitikai eszközöket, amelyekkel az új feltételek közepette a hagyományos, a monopóliumvállalatok által korlátozható versenyformákat kiegészítve eredményesen kényszeríteni lehetne a kül- és belpiaci versenyre, melynek révén megakadályozható, vagy minimalizálható lenne a társadalmi közérdeket sértő monopolisztikus magatartás kialakulásának veszélye.

A monopóliumvállalatok belpiaci versenyének a szocialista tervgazdaság indirekt modelljében az alábbi fontosabb területei vannak. Egyrészt az azonos fajta termékek túlnyomó részét vagy teljes mennyiségét egyedül előállító vállalatoknak is számolni kell azzal a konkurenciával, amelyet a helyettesítő termékek jelentenek a termékek értékesítése, illetve beszerzése tekintetében. Másrészt a felhasználók (fogyasztók) általában a szocializmusban is rangsorolják a szükségleteiket. Ezért a monopóliumvállalatok számára sem közömbös, hogy termékeik milyen hányadát kötik le a fizetőképes keresletnek. Következésképpen, ha nem is áll fenn a termékek helyettesítésének lehetősége a monopóliumvállalatok között, végső soron verseny folyik a fizetőképes kereslet nagyobb hányadának lekötéséért. A verseny eszközei a rugalmas keresletű termékek tekintetében az árpolitika és a költségek csökkentése, a rugalmatlan termékek versenyében pedig főként a termékek minősége, műszaki paraméterei, garanciális feltételei stb. Megemlítjük, hogy alkalmanként konkurenciát jelentenek e vállalatok számára a kis- és középvállalatok, vagy az iparon kívüli ágazatok (mezőgazdasági) napjainkban még jelentéktelen volumenű termékei is. Az említett konkurencia jelentőségének fokozását a fogyasztási cikkek egyes területein tartjuk indokoltnak.

Mindezen versenyformák és eszközök monopóliumvállalatokra gyakorolt pozitív hatásának az erősítése és új elemekkel történő gazdagítása érdekében olyan feltételek fokozatos kiépítésére van szükség, amelyek a világpiaci verseny hatásait közvetítik a belföldön monopóliumhelyzetet élvező vállalataink felé. Így e vállalatok is állandó versenyre lesznek kényszerítve a technikai progresszióban, a piacaik megtartásában és bővítésében. Felmerül itt, mint hatékony versenyforma a belföldi termékek választékát bővítő import fokozása. Általános vélemény azonban, hogy az

eddigiekben — főként a fogyasztási cikkek területén az import, vagy csak a belföldi hiányokat pótolta, vagy pedig a behozott luxuscikkek inkább a belföldi termékek áremelésére csábítottak az árak leszorítása helyett. De indokolt, hogy az állam éppen a monopolhelyzetű vállalatokat érintő területen nem alkalmaz exportsubvenciót, vagy védővámokat. Végül szükséges olyan ágazatok, termelési profilok gazdaságpolitikai preferálása is, amelyek akár termékeik útján közvetlenül, akár deviza kitermelő képességük útján közvetve a monopolvállalatok tevékenységének helyettesítőiként léphetnek fel. Az állami tudatos monopoliumellenes gazdaságpolitikának, gazdasági szabályozásnak és ellenőrzésnek kell tehát arról gondoskodnia, hogy a belföldi partnerek versenyét a világpiaci verseny hatásai erősítsék, vagy pótolják a monopolvállalatok tekintetében. A monopolium-ellenes gazdaságpolitikának a külkereskedelem állami szabályozása mellett még számtalan eszköze van. Ilyen eszköz pl. a jövedelemszabályozás, ezen belül a progresszív adórendszer, de ide tartozik a szállítási szerződések új rendszere is.

Д-р Миклош Шипош

МОНОПОЛИСТИЧЕСКИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И РЫНОЧНАЯ КОНКУРЕНЦИЯ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В первой части статьи автор анализирует развитие венгерской промышленности, устанавливает, что в социалистическом хозяйстве на внутреннем рынке могут возникать и действовать такие крупные предприятия, которые, находясь в господствующем положении, в конкуренции экономически превосходят. Эти крупные предприятия существенно отличаются от монополистических предприятий, но их деятельность во многом похожа на деятельность, осуществляемую монополистическими предприятиями (например необоснованное повышение цен, замедление технического прогресса и т. д.).

Во второй части статьи автор занимается вопросами отношений крупных предприятий к процессам рынка, служащим интересам народного хозяйства. В статье подчеркивается, что и социалистическое государство имеет в своем распоряжении экономические средства, с помощью которых можно принудить крупное предприятие — занимающее в стране исключительное положение, — к конкуренции, содействующей развитию народного хозяйства.

Dr. Miklós Sipos:

„MONOPOLUNTERNEHMEN“ UND KONKURRENZ IN DER SOZIALISTISCHEN WIRTSCHAFT

Es wird im ersten Teil des Abhandlung auf Grund der Analyse der Entwicklung der ungarischen Industrie festgestellt, dass sich Grossunternehmen in Machstellung in der sozialistischen Warenwirtschaft auf dem engen inneren Markt herausbilden können. Sie sind ihren Partnern bei der Konkurrenz wirtschaftlich überlegen. Diese Unternehmen unterscheiden sich zwar grundsätzlich von den kapitalischen Monopolen, jedoch hat ihre Tätigkeit Ähnlichkeiten mit der monopolistischen Haltung (z. B. willkürliche Preiserhöhungen, Verlangsamungen der technischen Entwicklung usw.).

Im zweiten Teil wird die Beziehung zwischen der den volkswirtschaftlichen Interessen unterstellten Warenzirkulation und der Grossunternehmen behandelt. Als wichtiges Ergebnis der Untersuchung wird festgestellt, dass der sozialistische Staat über ökonomische Mittel verfügt, die auch die Unternehmen in ausschliesslicher Position auf dem inneren Markt zur Konkurrenzkampf zwingen, die für die wirtschaftliche Entwicklung vorteilhaft ist.

DR. TÓTH LÁSZLÓ

ÁGAZATI STRUKTÚRAVÁLTOZÁSOK ÉS AZ ESZKÖZIGÉNYESSÉG
AZ ÉLELMISZERGAZDASÁGBAN 1985-IG

Népgazdaságunk extenzív fejlődési lehetőségeinek a 60-as évek elejére bekövetkezett kimerülési folyamata fokozottan előtérbe állította a gazdasági egyensúly biztosításának kérdéseit. A gazdasági növekedés megfelelő — szocialista társadalmunk alapvető célkitűzéseit mindenkor valóra váltani képes — ütemét gazdaságunk struktúrájának átalakításával érhetjük csak el. Ezért terelődött a figyelem egyre erőteljesebben az egymással közvetlenül összefüggő népgazdasági ágak, ágazatok közös problémáira, kapcsolataik elemzésére, fejlesztésük összehangolására stb. Olyan új fogalmak nyertek polgárjogot közgazdasági irodalmunkban e folyamat kapcsán, amelyeket korábban nem használtunk, vagy éppen a modern kapitalizmus specifikus kategóriáinak, jelenségeinek tekintettünk, és nem vettük figyelembe, hogy szükségszerűen a *technikai fejlődés által kiváltott új jelenségekről, folyamatokról, törvényszerűségekről van szó*, amelyek „csak” specifikus megjelenésükben különböznek a szocializmusban való megjelenésüktől. Elég, ha az integráció fogalmát említjük, de folytathatnánk a sort a modern pénzjelenségekkel, az inflációs gazdaságpolitikával stb. Számos esetben ezen kategóriák közhasználatba vételére már akkor szükség van, amikor általános lényegük, ill. specifikus megjelenésük sem tisztázott. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban nagyon találó Kozma Ferenc megállapítása: „A közgazdasági elmélet és gyakorlat sokszor kénytelen olyan fogalmakat használatba venni, amelyek pontos jelentését még nem tisztázta: egy ideig ez kevésbé zavar, majd elérkezik a megoldott részletkérdések egyéb összefüggésben való összekapcsolásának ideje, amikor már szükség van a fogalmak igen pontos tisztázására.”¹

Az *élelmiszergazdaság* fogalmával is valahogy így vagyunk. A 60-as évek elejétől egyre több szó esett a mezőgazdaság és a közvetlenül hozzá kapcsolódó (ráfordítási és kibocsátási területben is) ágazatok közös problémáiról, de csak a 60-as évek vége felé fogalmazódott meg az igény a megfelelő fogalomra. Ma már az élelmiszergazdaság kifejezés szakirodalmunk által általánosan használt fogalom, bár értelmezésében, tartalma tekintetében egységes álláspont most van kialakulóban. Éppen ezért, mielőtt az élelmiszergazdaság bármely kérdésével foglalkoznánk, szükségesnek látszik annak tisztázása, hogy tanulmányunkban mit értünk élelmiszergazdaságon.

1. Kozma Ferenc: Nemzetközi munkamegosztás és integráció. Pénzügyi Szemle, 1967/8—9. sz. 630. old.

A tanulmány az *élelmiszergazdaság eszközigényességének vizsgálatát* tűzte céljául abból a szempontból, hogy az *élelmiszergazdaság belső struktúrája, ill. annak változása* hogyan alakítja ki magának a blokknak az eszközigényességét. Elemzésünket alapvetően az 1968. évi ÁKM adataira építettük.²

1. Az élelmiszergazdaság tartalma, szerkezeti elemei

Szakirodalmunkban az *élelmiszergazdaság többfajta értelmezésével találkozhatunk*. Az értelmezést illetően két fő irányban indulhatunk el.

Az egyik irány az élelmiszergazdaság *közgazdasági tartalmát* tartva szem előtt, egy folyamat eredményeként fogja fel az élelmiszergazdaságot. A folyamat maga az integrálódás, melynek az *élelmiszergazdaság mint integrált gazdaság* az eredménye. Az integráció eltérő értelmezése következteben ez az irányzat sem egységes. Vannak, akik az integrációt egyszerűen technikai oldalról közelítve, a modern integrált gazdaságokat a technikai fejlődés közvetlen következményeinek tekintik. A többség által képviselt — és általunk is helyesnek ítélt — álláspont szerint viszont az integrációnak mindig van társadalmi-gazdasági oldala is, sőt, csak meghatározott társadalmi-gazdasági körülmények között bontakozhat ki a termelőerők fejlődése által lehetővé vált modern integrációs folyamat eredményeként a gazdasági integráció.³

A társadalmi-gazdasági oldal alapvető eleme szükségképpen valamilyen *vezérlő elv*, amely meghatározott gazdasági érdeken vagy érdekeken alapszik. Csakis *közös gazdasági érdek* foghatja össze a technikailag-szervezetileg egymástól elkülönült fázisokat, tevékenységeket, szervezeteket. Ez az érdek kialakulhat úgy, hogy az előnyös pozícióban levő egységek rákényszerítik saját érdeküket a többire (tőkés viszonyok között, ill. bizonyos körülmények között szocializmusban is monopóliumhelyzetek hatására), vagy olyan érdekstruktúra mellett, ahol az egyes egységek érdekei konvergálnak. Az integráció specifikumát éppen ez a különbség határozza meg, de csakis akkor jöhet létre integráció, ha az érdekek ilyen „egyesítésének” társadalmi-gazdasági feltételei is adottak. Ezen állítás helyessége azonnal belátható, ha arra gondolunk, hogy a régi mechanizmus viszonyai között, amikor a különérdekek érvényesülése erősen korlátozott volt, az integrálódás folyamata csak nagyon korlátozottan jelentkezett azt követően is, hogy felismertük az intenzív fejlesztés szükségességét.

A másik irány a gazdasági szerkezetből indul ki. Abból, hogy az élelmiszer-gazdaság technológiai alapját a *biotechnológia* jelenti. Márton János szerint ez teremti meg a lehetőségét az élelmiszergazdasági integrációnak. Az élő anyag, amellyel az élelmiszergazdaság foglalkozik, három szempontból lényeges számunkra:

„*egyrészt* a különleges kezelést igénylő természetével;

másrészt a „kezeléssel” szembeni eleven reagálásával;

végül az időtartamhoz szorosan igazodó *önálló* élettevékenységével”.⁴

Az élő anyaggal való foglalkozás jelenti azt az állapotot, amelyen a specializáció és a munkamegosztás szélesedik. Attól függően, hogy a munkamegosztás milyen mélységű, a specializáció mennyire előrehaladt, kevesebb vagy több önálló tevékeny-

2. A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege, 1968. KSH Időszaki Közlemények 1970. 178. kötet.

3. Az itt vázlatosan említett kérdésekkel részletesen foglalkozik Marillai Vilmos: Élelmiszer-gazdasági integráció és szövetkezetek c. tanulmányában. (Közgazdasági Szemle, 1971/1. sz.)

4. Márton János: Az élelmiszergazdaság új szerkezete. Kossuth, 1970. 24—25. old.

ségi kör kapcsolódhat össze. A biológiai alapon kapcsolódó tevékenységek sajátosságai más tevékenységekkel szemben azt is eredményezik, hogy a közvetlenül hozzájuk kapcsolódó tevékenységeknek is időmúlniuk kell ezekhez. Ily módon alakulhat ki az Erdei Ferenc által *agrár-ipari komplexumnak*, vagy *agrokomplexumnak* nevezett gazdaság. Az agrokomplexum elemei ezek szerint:

- a) a mezőgazdaság számára termelőeszközöket gyártó ipari ágazatok;
- b) a mezőgazdaság;
- c) az élelmiszeripar;
- d) az élelmiszereket (nyers és feldolgozott) a fogyasztóhoz eljuttató forgalmi tevékenységek.

Az agrokomplexumnak, mint közgazdasági kategóriának és tervezési egységnek feltétlenül van létjogosultsága, de több szempontból is heterogén, ezért nehezen kezelhető. Egyrészt tartalmaz olyan tevékenységeket, amelyek nem közvetlenül biotechnológiailag, és itt jelentős, a többitől megkülönböztető sajátosságokat tapasztalhatunk, másrészt tartalmaz forgalmi tevékenységeket is, a termelési tevékenységen túl. *Komplex termelési egységként ezért a mezőgazdaság az élelmiszeriparral együtt tekinthető.* Ez tekinthető egyúttal az élelmiszergazdaság legszűkebb értelmezésének is. Az integrálódási folyamat vertikálitása szemszögéből viszont a már említett forgalmi tevékenységek is lényegesek, következésképpen a legtágabb és legszűkebb értelmezés mellett olyan nézet is van — amely ma a legáltalánosabban elfogadott —, hogy az *élelmiszergazdaság három fő szerkezeti eleme:*

- a) a mezőgazdaság,
- b) az élelmiszeripar és
- c) a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek forgalmazása.

A modern élelmiszergazdaság lényegét mindkét irányból közelítve — eltekintve az egyre inkább háttérbe szoruló téves nézetektől —, végső soron ugyanarra az eredményre jutunk. Az *élelmiszergazdaságot a népgazdaság olyan alapvető ágának tekinthetjük, amely*

- a) a biotechnológián alapuló gazdasági tevékenységeket, ágazatokat, (ill. ezek szervezeteit) tartalmazza;
- b) egyes tevékenységei, ágazatai között a modern termelőerők által meghatározott széleskörű munkamegosztási (horizontális) kapcsolatok vannak;
- c) a tevékenységek láncolatában vezérlő elvként a fogyasztóhoz kerülő késztermék szempontjából érvényesül a maximális hatékonyságra irányuló törekvés, melynek alapján közös érdek alakul ki a szervezetek mindegyikére vonatkozóan;
- d) a közös érdek hatására fellépő integrálódási folyamat a szervezeteket (tevékenységeket) gazdaságilag vertikálisan kapcsolja össze.

2. Élelmiszergazdaságunk jelenlegi struktúrája a belső blokkok alapján

Egy-egy ágazat népgazdasági helyét, szerepét nem lehet csupán annak alapján megítélni, hogy akár a társadalmi termék, akár a nemzeti jövedelem termelésében milyen arányban vesz részt. Feltétlenül a *termelés és a szükségletek viszonyát kell szem előtt tartanunk* mindenféle megítélésnél, fejlesztési és egyensúlyi gazdaságpolitikai célok meghatározásánál.

Az élelmiszergazdaság népgazdasági helyzetének vizsgálatánál is abból kell kiindulnunk — és gyakorlati gazdaságpolitikánk is így teszi —, hogy a vele szemben jelentkező gazdasági és társadalmi igények, szükségletek hogyan alakulnak. Ezeket kell szembeállítanunk a termelés lehetőségeivel, szükségszerűen szem előtt tartva a hatékonyság követelményét.

1969-ben az élelmiszergazdaság jövője szempontjából két nagyon lényeges, átfogó elemzés készült el az Országos Tervhivatal kezdeményezésére, annak irányításával. Az Országos Tervhivatal által 1967-ben létrehozott „Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága” elkészítette Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulása Magyarországon 1985-ig c. tanulmányát.⁵ Az ugyancsak 1967-ben alakult „Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság” — összhangban a másik bizottsággal — nyilvánosságra hozta az élelmiszergazdaság fejlesztésének távlati tervezéséhez készült hipotéziseit és prognózisait.⁶ Számunkra természetesen ez utóbbi a lényegesebb, elemzésünkben erre támaszkodunk. Nem a hipotézisek megbízhatóságának vagy megbízhatatlanságának vizsgálata a célunk, hanem az, hogy a *várható alapvető tendenciák alapján az élelmiszergazdaság struktúráls átalakulásának az eszközigenyességre gyakorolt hatását* vegyük szemügyre.

Egy korábbi tanulmányban⁷ a mezőgazdaság eszközigenyességével kapcsolatban bizonyítottuk, hogy a *kollektivizálást követően a szövetkezetek megszilárdulásáig* — nagyjából 1966-ig — *a mezőgazdaság struktúráls átalakulása egyik fő oka volt az eszközigenyesség növekedésének.* A szerkezetváltozásnak a tőkekoefficiens növelő hatása főleg 1964-ig volt jelentős, ezután a koefficiens stabilizálódása jellemző, a korábbinál magasabb szinten. Feltelezhető volt az is, hogy a koefficiens változásai az elkövetkezendő időszakban nem lesznek olyan gyors üteműek és olyan nagyságrendűek, mint ebben a mezőgazdaságunkra nézve forradalminak nevezhető intervallumban voltak. Úgy véljük, ezek a következtetéseink ma is helytállóak, és a hipotézisek alapján is igazolhatók. Mivel az *élelmiszergazdaság eszközigenyességének alakulását alapvetően a mezőgazdasági tőkekoefficiens változásai határozzák meg* — amit szintén a hivatkozott tanulmányban érintettünk részletesen —, a tendenciák az élelmiszergazdaság esetében is jellemzőek.

Az élelmiszergazdaság — de általában is, bármely népgazdasági ág — perspektivikus fejlesztési tervének végtermék-szemléletének kell lenni. Ez a szemléletmód biztosítja ugyanis a szükségletek figyelembe vételét a tervben. A végtermékből kiindulva határozhatók meg ezután a „termelési kerülutak” fejlesztésének irányai, mértékei. Népgazdaságunknak az élelmiszergazdaság felé két oldalról jelentkezik végtermékszükséglete. Egyrészt az élelmiszergazdaságnak mindenkor fedeznie kell a *belső élelmiszerfogyasztás zömét*, másrészt — mivel olyan kedvező adottságaink vannak bizonyos élelmiszerek termelésénél, amelyek lehetőségeiknél fogva meghadják a hazai szükségleteket — megvalósítani olyan *gazdaságos élelmiszerexportot*, amely elősegíti műszaki fejlődésünket azáltal, hogy az exporttermékek ellenében gépeket, berendezéseket stb. vásárolunk a világpiacon.

Mielőtt az élelmiszergazdaság felé jelentkező szükségletek arányainak várható változását vázolnánk, célszerű a *jelenlegi élelmiszergazdasági struktúrát* szemügyre venni. A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok nem teszik lehetővé a forgalmazás figyelembe vételét vizsgálatunknál, mivel az ágazati kapcsolatok mérlege termelési szemléletű. Így tehát *csak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés együttes kezelése lehetséges*, amit az élelmiszergazdaság legszűkebb értelmezésének tekintettünk. (Egyes közgazdászok ilyen esetben — éppen a megkülönböztetés érdekében — élelmiszertermelésről beszélnek, bár sokan az élelmiszergazdaság szinonimájaként is használják ezt a fogalmat.) Mivel figyelmünket az élelmiszergazda-

5. Gazdaság, 1969/3. sz. 17—41. old.

6. Hipotézisek és prognózisok az élelmiszergazdaság fejlesztésének távlati tervezéséhez. Gazdaság, 1970/1. sz. 54—81. old.

7. Tóth László: A mezőgazdaság eszközigenyességének egyes problémái. Egyetemi doktori disszertáció 1970. (Kézirat)

ságra irányítjuk, az 1968. évi ÁKM-et úgy alakítottuk át, hogy a többi ágazatot összevontuk, csak a 14 élelmiszeripari és a 3 mezőgazdasági ágat hagytuk meg. Az elemzésünk kiindulási pontjául kialakított mérleget az 1. sz. táblázat tartalmazza.

A mérleg alapján azonnal szembevetendő, hogy a *mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazatok anyagi jellegű kapcsolatában bizonyos törvényszerűség van*. Az ti., hogy az állattenyésztéshez — ráfordítási szemléletben — a húsipar, a baromfi- és tojásfeldolgozó ipar, valamint a tejipar kapcsolódik nagyon szorosan, a növénytermesztéshez pedig a többi feldolgozóipari ágazat. Ebből a tényből következik, hogy az élelmiszergazdaság fejlesztésének tervezésénél — sőt továbbmenően egyéb, az élelmiszergazdaságra vonatkozó bármilyen döntés hozatalánál — *nem szerencsés, ha a hagyományos mezőgazdasági élelmiszeripari szemléletnél maradunk*. Itt ugyanis legalább két olyan belső „blokk” van, amelyeket egységesen kell kezelnünk. Az ÁKM rendelkezésünkre álló ágazati bontása alapján ugyan közvetlenül nem teszi láthatóvá, de közvetve rámutat arra, hogy az „állattenyésztési-húsipari blokk” alapja a takarmánytermesztés. A növénytermesztés ugyanis anyagkibocsátásának 45,70%-át az állattenyésztésnek adja, ennyi gyakorlatilag a takarmánytermelés aránya is az anyagkibocsátásból. A másik nagy „blokk” — és ezt szintén nem mutatja a táblázat — *további három kisebb „blokkra” bontható* elvileg, figyelembe véve a vertikális összefüggéseket. Egyrészt az élelmiszergabona termesztés — malomipar — sütő- és tésztaipar, másrészt a kertészeti kultúrák (zöldség, szőlő, gyümölcs) termesztése — tartósítóipar — boriipar — soriipar — ásvány-szikvízüdítőitalipar — dohányipar, harmadrészt az ipari növények termesztése — cukoripar — édesipar — növényolajipar — szeszipar — tartozik nagyjából egybe. Az ilyen bontás ma még nem nagyon terjedt el, amit mutat, hogy a már említett élelmiszergazdasági prognózis is csak arról beszél, hogy célszerű lenne alkalmazásuk a tervezésben. „Célszerűnek tűnik, hogy az egyes ágazatokon belüli vertikális összhang biztosítása, valamint a fejlesztési lehetőségek „árának” rangsorolása érdekében a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolódó ágazataiból úgynevezett blokkokat képezzünk”⁸.

Nézzük meg ezek után konkrétan az egyes blokkok belső szerkezetét az 1968. évi ÁKM alapján, majd várható fejlődésüket a „Hipotézisek...” alapján.

a) Az *állattenyésztési-húsipari blokk* bruttó termelése 1968-ban (1968. évi áron) 80 696,7 millió Ft volt, számításunk szerint. A növénytermelés összes kibocsátásából azt vettük számításba, amit az állattenyésztésnek (takarmány), valamint közvetlenül a hús- és baromfiiparnak adott át.

A blokk termelési értékének 45,30%-át adja végső felhasználásra (36341,0 mill. Ft), a többi anyagi jellegű kibocsátás. Szempontunkból ennél többet mondó az, ha a blokk végtermékkibocsátását nézzük, mert ez a mutató a blokkból kikerült teljes kibocsátást mutatja. Az így képzett végtermék a *bruttó termelés 50,40%-a*, tehát mintegy azonos a saját termelésben felhasználásra kerülő anyagkibocsátással. A blokkon belül az *állattenyésztési ágazat foglalja el a központi helyet*, akár a kapcsolatok számát, akár nagyságrendjüket tekintve. Ez a tény a blokk várható fejlődének szempontjából lényeges. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért érdemes felvázolnunk a blokk termelési folyamat-ábráját. (Lásd az 1. sz. ábrát).

A *bármely feldolgozóipari ágazat egymás közötti termékáramlása viszonylag jelentős*, tehát a párhuzamosság mellett vertikális is van közöttük. (A blokkon belüli anyagkibocsátásnak ugyan csak 3,40%-a, de abszolút összegben 1387,3 millió Ft, ami nem elhanyagolható a fejlesztés szempontjából.) Még egy lényeges összefüggés érdemel említést: az állattenyésztés adja közvetlenül a blokk végső kibocsá-

Az élelmiszergazdaság belső k
(mill. forint)

Ágazatok	1. Növénytermesztés	2. Állattenyésztés	3. Erdőgazdálkodás	4. Mezőgazd. összesen	5. Húsipar	6. Baromfi és tojásf. i.	7. Tejipar	8. Tartósítóiipar	9. Malomipar	10. Sütőiipar
1. Növénytermesztés	4784,0	17445,4	27,3	22256,7	29,1	0,3	—	1815,7	7415,9	6,4
2. Állattenyésztés	1744,0	2105,8	—	3849,8	11605,9	3211,9	4240,7	26,3	—	18,0
3. Erdőgazdálkodás	105,0	—	296,3	401,3	4,8	0,1	0,1	0,3	0,3	2,6
4. Mezőgazd. összesen	6633,0	19551,2	323,6	26507,8	11639,8	3212,3	4240,8	1842,3	7416,2	27,0
5. Húsipar	—	130,0	—	130,0	789,1	5,7	0,7	319,7	—	6,9
6. Baromfi és tojásf. i.	—	—	—	—	2,1	—	—	26,0	0,1	67,2
7. Tejipar	—	63,4	—	63,4	1,9	—	394,4	12,7	0,1	41,5
8. Tartósítóiipar	13,3	—	—	13,3	127,5	21,6	5,7	491,5	0,2	22,0
9. Malomipar	—	5675,1	3,3	5678,4	23,8	44,1	—	48,6	—	3264,6
10. Sütőiipar	—	—	—	—	1,1	—	0,1	4,1	—	6,6
11. Cukoripar	49,6	222,6	—	272,2	0,3	—	4,9	250,9	25,5	19,7
12. Édesipar	—	—	—	—	0,2	—	12,9	4,6	—	4,3
13. Növényolajipar	—	201,3	—	201,3	3,9	0,9	7,8	48,8	145,5	32,3
14. Szeszipar	—	9,2	—	9,2	1,3	0,2	0,3	17,0	68,7	32,9
15. Boripar	—	—	—	—	—	0,1	—	0,3	—	—
16. Söripar	—	35,8	—	35,8	1,6	1,7	—	7,2	3,1	—
17. Ásvány-szikvízipar	—	—	—	—	3,5	1,4	0,7	0,2	—	0,7
18. Dohányipar	0,7	—	—	0,7	—	—	—	—	—	—
19. Élelm.ip. összesen	63,6	6337,4	3,3	6404,3	956,3	75,7	427,5	1231,7	243,2	3498,7
20. Élelm. gazd. össz.	6696,6	25888,6	326,9	32912,1	12596,1	3288,0	4668,3	3074,0	7659,4	3525,7
21. Nem élelm. gazd. össz.	7682,9	2626,2	346,5	10375,8	1175,7	265,2	419,6	1599,8	897,4	355,1
22. Össz. hazai anyagráf.	14099,7	28514,8	673,4	43287,9	13771,8	3553,2	5087,9	4673,8	8556,8	3880,8
23. Import	3708,3	990,2	33,6	4732,1	610,8	102,2	43,1	498,4	2466,2	42,1
24. Érték csökk. leírás	3012,0	1015,0	115,0	4142,0	108,1	42,2	76,6	185,1	90,2	75,8
25. Bérck-jöv.-társ. tiszta jöv.	35516,0	10805,0	1760,0	58081,0	345,1	-487,1	-1357,0	636,2	682,5	231,1
26. Összes ráfordítás	56336,0	41325,0	2582,0	100243,0	14835,8	3210,5	3850,6	5993,5	11795,7	4230,8

12. Édesipar	137,0	386,4	370,9	1881,3	478,7	12,0	674,9	15036,7	37293,4	865,1	38158,5	18158,5	56336,0
13. Növényolajipar	25,4	—	—	—	—	—	—	19128,2	22978,0	873,0	23851,0	17474,0	41385,0
14. Szeszipar	—	—	0,4	9,1	0,1	0,2	—	18,3	419,6	1826,1	2245,7	366,3	2582,0
15. Boripar	162,4	386,4	371,3	1890,4	478,8	12,2	674,9	34183,2	60691,0	3564,2	64255,2	35987,8	100243,0
16. Söripar	6,2	71,3	—	0,3	1,9	—	—	1204,7	1334,7	969,6	2304,3	12531,5	14835,8
17. Ásvány-szikvízipar	10,9	—	—	0,2	0,2	—	—	106,7	106,7	31,9	138,6	3071,9	3210,5
18. Dohányipar	39,1	0,4	—	0,1	—	0,4	—	490,9	554,3	32,7	587,0	3263,6	3850,6
19. Élelmiszerip. össz.	8,4	1,9	19,5	13,8	1,1	47,5	—	761,2	774,5	60,8	835,3	5158,2	5993,5
20. Élelm.gazd. össz.	72,7	—	20,3	0,1	3,6	—	—	3478,1	9156,5	113,3	9269,8	2525,9	11795,7
21. Nem élelm.g. össz.	—	—	—	0,2	—	—	—	12,1	12,1	21,9	34,0	4196,8	4230,8
22. Össz. anyagkibocsátás	292,8	0,3	185,9	21,9	67,6	—	—	869,8	1142,0	37,2	1179,2	3602,1	3781,3
23. Végso kibocsátás	2,4	—	3,8	0,6	2,2	3,4	—	34,4	34,4	16,7	51,1	3026,5	3077,6
24. Össz. kibocsátás	78,8	—	3,2	1,8	0,7	0,1	0,3	324,7	526,0	321,9	847,9	917,5	1765,4
	59,9	7,5	277,4	23,8	0,1	0,1	0,2	489,4	498,6	271,0	769,6	3404,2	4173,8
	0,6	0,9	42,7	—	0,2	0,6	—	45,4	45,4	57,3	102,7	3277,1	3379,8
	0,6	10,7	0,2	0,3	—	—	—	25,4	61,2	24,0	85,2	3157,3	3242,5
	0,1	—	—	—	—	—	0,1	6,7	6,7	31,6	38,3	389,5	427,8
	—	—	—	—	—	—	—	—	0,7	1,9	2,6	3430,2	3432,8
	572,5	93,0	553,0	63,1	77,6	52,1	0,6	7849,5	14233,8	1991,8	16245,6	50952,3	67197,5
	734,9	479,4	924,3	1953,5	556,4	64,3	675,5	42032,7	74944,8	5556,0	80500,8	86940,1	167440,9
	591,3	285,9	325,7	376,6	437,4	142,2	279,8	7867,7	18243,5	171090,6	189334,1	214641,0	403975,1
	1326,2	765,3	1250,0	2330,1	993,8	206,5	955,3	49900,4	93188,3	176646,6	269834,9	301581,1	571416,6
	1131,8	652,7	101,8	109,9	49,0	21,4	389,7	6345,7	11077,8	42505,7	53563,5	—	—
	40,4	35,3	44,4	67,1	98,8	12,9	40,9	1120,6	5262,6	20374,4	25637,0	—	—
	579,2	312,1	2777,6	872,7	2100,9	187,0	2046,9	9831,2	57912,2	164448,4	222360,6	—	—
	3077,6	1765,4	4173,8	3379,8	3242,5	427,8	3432,8	67197,9	167440,9	403975,1	571416,0	—	—

tásának csaknem felét (48,1⁰/₀), vagyis az állattenyésztés termékeinek nagy része nem kerül be az élelmiszeripari feldolgozó vertikumba.

b) A mezőgazdaságra közvetlenül alapozódó blokkok közül a leghomogénebb a kenyérgabona termelési — malomipari — sütő- és tésztaipari blokk. A malomipar közvetlenül a növénytermesztésre épül, erre pedig a sütő és tésztaipar. A két élelmiszeripari ágazat egymás közötti kapcsolatai tehát egyoldaliak. A blokkon belüli összes kapcsolatot a 2. sz. ábra mutatja.

A malomipar és a sütő- és tésztaipar egymásra épülése felveti azt a gondolatot, hogy miért párhuzamos tevékenységeknek ábrázoljuk mégis őket? Ezt a megoldást az indokolja, hogy a malomipar kibocsátásának zömét nem a sütőiparnak adja, még ha csak az anyagkibocsátást is nézzük. A malomipar összes anyagkibocsátása 9269,8 millió forint, aminek csak 35,2⁰/₀-a jut a sütőiparba.

A fejlesztés strukturális összehangolása az összes blokk közül itt látszik legkevésbé problematikusnak.

c) A harmadik, a kertészet — tartósítóiipari — boripari — söripari — ásványvíz-, szikvíz-, üdítőitalipari — dohányipari blokk fejlesztésének összehangolása látszik viszont a legnehezebbnek. Nemcsak azért, mert a legheterogénebb mind között, hanem azért is, mert a kapcsolatok talán itt a legbonyolultabbak a blokkon belül. (Természetesen a kapcsolatok bonyolultsága részben a heterogenitás következménye.) Az élelmiszergazdaságon belüli részaránya (termelésből) ha nem is jelentős a blokknak — mindössze 12,7⁰/₀ —, annál jelentősebb az, hogy az élelmiszerfogyasztás struktúrájának átrendeződése, valamint az exportigények növekedése az állattenyésztési-húsipari blokk mellett ennek kívánja meg progresszív fejlődését. A zöldség- és gyümölcsfogyasztás, valamint az élvezeti cikkek fogyasztásának üteme várhatóan nagyobb lesz, mint az élelmiszerfogyasztás átlagos növekedési üteme.

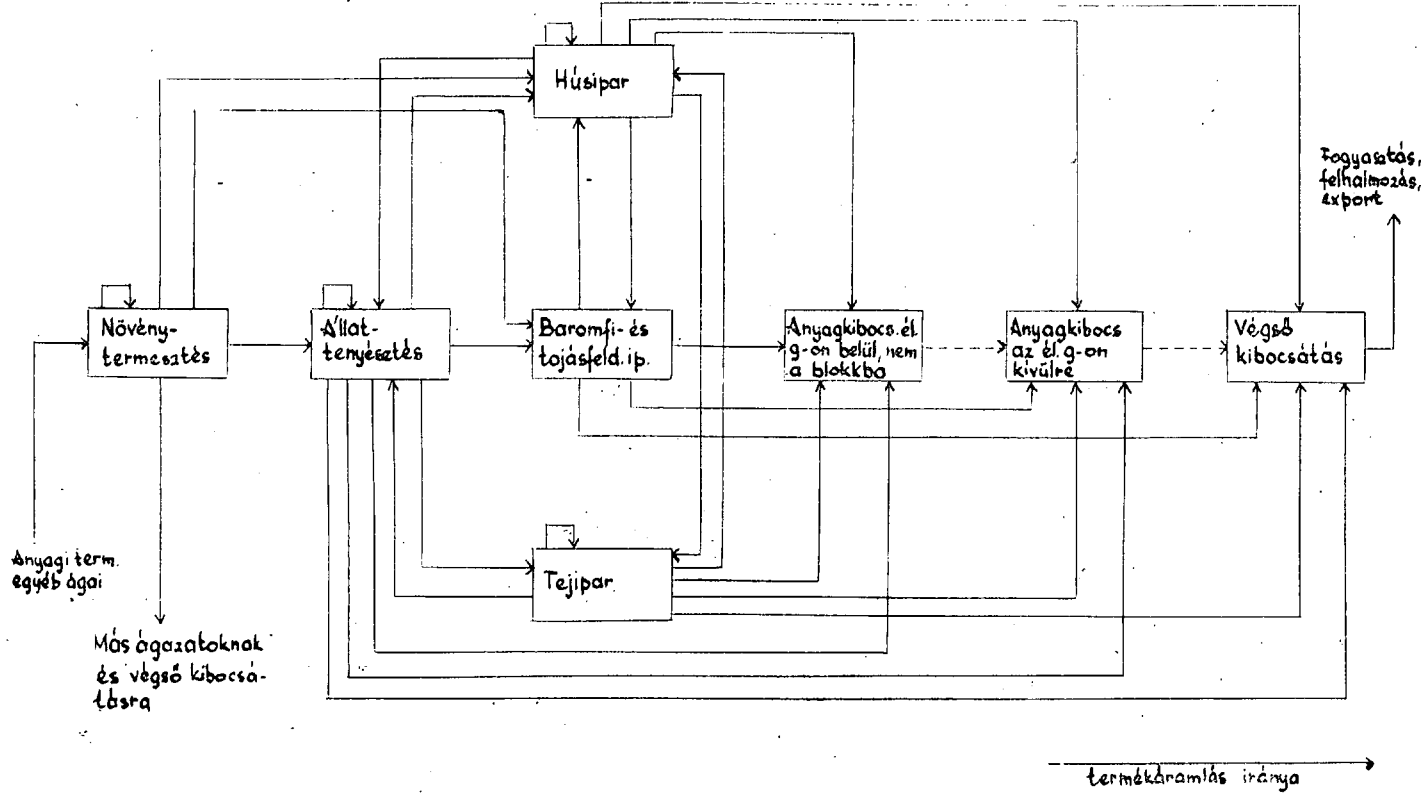
A blokk folyamatábrája igazolja a kapcsolatok bonyolultságát. Az öt feldolgozóipari ágazat egymás közötti kapcsolatai nagyon nehézé teszik a komplex fejlesztés tervezését, sok az oda-vissza kapcsolat az egyes ágazatok között, még ha volumenben ezek nem is túl számottevők. A dohányipar ikissé „kilóg” ugyan a blokkból, kapcsolatai révén nem feltétlenül tartozik ide, de a többi blokkhoz való csatlakozása még kevésbé lenne indokolt.

A blokk végtermék-kibocsátása nagyon jelentős, termelési volumenének 72,7⁰/₀-át adja blokkon kívülre. Az élelmiszerfogyasztásban és az exportban való jelentőségét bizonyítja, hogy végső kibocsátásra 15 412,3 millió Ft értékű terméket ad. Ez az élelmiszergazdaság végső kibocsátásának 7,2⁰/₀-a (Lásd a 3. sz. ábrát.)

Az érdekesség kevéért — ugyanis volumenben nem számottevő — megjegyezzük, hogy „visszacsatolás” is van a blokkon belül: egyrészt a tartósítóiipar, másrészt a dohányipar ad anyagot a mezőgazdaságnak, miután mindkettő feldolgozta a mezőgazdasági termékeket. Gyakorlatilag a dohányiparé fontosabb (növényvédőszer), a takarmányiparé — bár nagyobb volumenű — kevésbé fontos (hulladéktrágya).

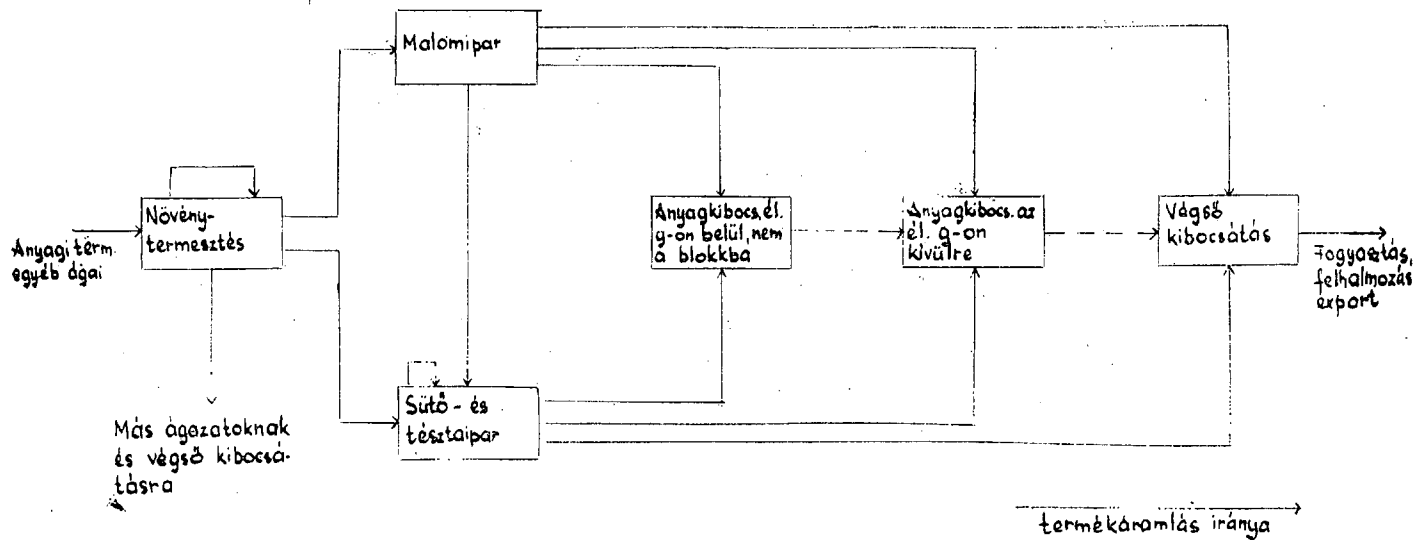
d) A negyedik blokk az ipari növénytermesztési — cukoripari — édesipari — szesz- és keményítőipari — növényolajipari. A blokk — bonyolultságát tekintve — hasonló a harmadikhoz. A négy feldolgozóipari ágazat itt is vertikális kapcsolatban van egymással, nemcsak horizontális egymásmellettiességük létezik. Sőt, az egymás közötti kapcsolatok volumene is jelentős, összes anyagkibocsátásuknak 33,8⁰/₀-át önmaguk felé adják. A négy blokk közül talán éppen ezért itt a leglényegesebb a blokkon belüli fejlesztés összehangolásának kérdése. A négy élelmiszeripari ágazat közül megkülönböztetett helye van a cukoriparnak, ugyanis a mezőgazdaságon kívül ez látja el a másik háromat alapanyaggal. A cukoripar a többivel szemben teljes egészében kibocsátó (azoktól nem kap anyagot), sőt még a növénytermesztésnek is ad terméket, „visszacsatolva”.

1.2 állattenyésztés — húsiipari — baromfiipari — tejipari blokk folyamatábrája

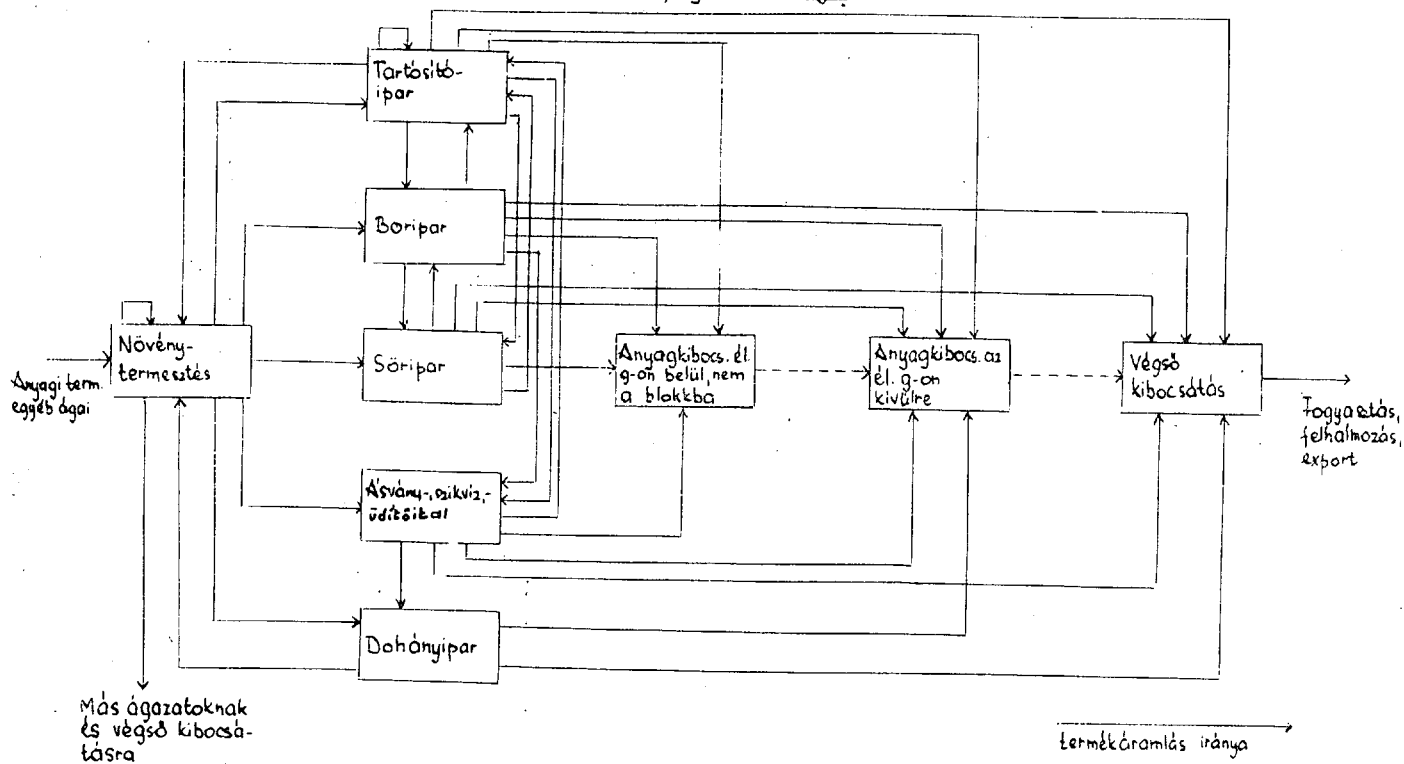
A kenyérgabonatermelés — malomipari — sütő- és tésztaipari blokk folyamatábrája

2. ábra

4. kertészet — tartósítóipari — boripari — söripari — ásvány-, szikvíz-, üdítőitalipari — dohányipari
 blokk folyamatábrája

3. sz. ábra

Nagyon jelentős a blokknak a többi élelmiszergazdaságon belüli blokk felé történő kibocsátása. Az összes élelmiszergazdaságnak átadott termék 56,3%-a blokkon kívülre kerül. Ez az arány arra figyelmeztet, hogy „blokk-szemléletben” sem szabad megfeledkezni a blokkokon kívüli kapcsolatokról, bármennyire is hasznos segédeszközök a blokkok mind az elemzés, mind a tervezés számára.

A leírás után álljon előttünk a negyedik blokk folyamatábrája is. (Lásd 4. sz. ábrát.)

e) Az élelmiszergazdaság blokkszerű elemzése nem lenne teljes, ha a blokkokon kívüli egyéb tevékenységet nem vennénk figyelembe.

Egyrészt a növénytermesztésnek nagyon nagy volumenű a saját termeléséből való felhasználása, amit a blokkokba nem tudunk beépíteni. Elvileg a növénytermelésnek ezt a részét is szét lehetne, sőt, kellene osztani a blokkok között. Ehhez az lenne szükséges, hogy a növénytermelés is ágazati bontásban álljon rendelkezésre. Elképzelhető lenne egy olyan kompromisszum, hogy a négy blokk növénytermesztésből való részesedésének arányában osszuk fel ezt a részt, de ezt a megoldást sem elméleti, sem komoly gyakorlati ok nem indokolja. Ennél jobb megoldásnak látszik, ha a növénytermesztésnek a blokkokon kívüli anyagkibocsátását, valamint közvetlen végső kibocsátását együttesen, a többi bloktól különállóan kezeljük.

Másrészt az élelmiszergazdaságon belül létezik az erdőgazdálkodás, amely élesen elkülönül a többi ágazattól, ill. bloktól. Ezért a fejlesztés szempontjából szintén különállóan kezelhető.

Az eddigiekben nagy vonalakban felvázoltuk az élelmiszergazdaság keresztmetszeti képét a blokkokra bontás segítségével, rámutattunk néhány lényegesnek látszó összefüggésre az ágazatok, blokkok között. Összefoglalóul álljon előttünk az élelmiszergazdaság globális blokkos szerkezete:

2. sz. táblázat

Az élelmiszergazdaság 1968. évi szerkezete blokkok szerint

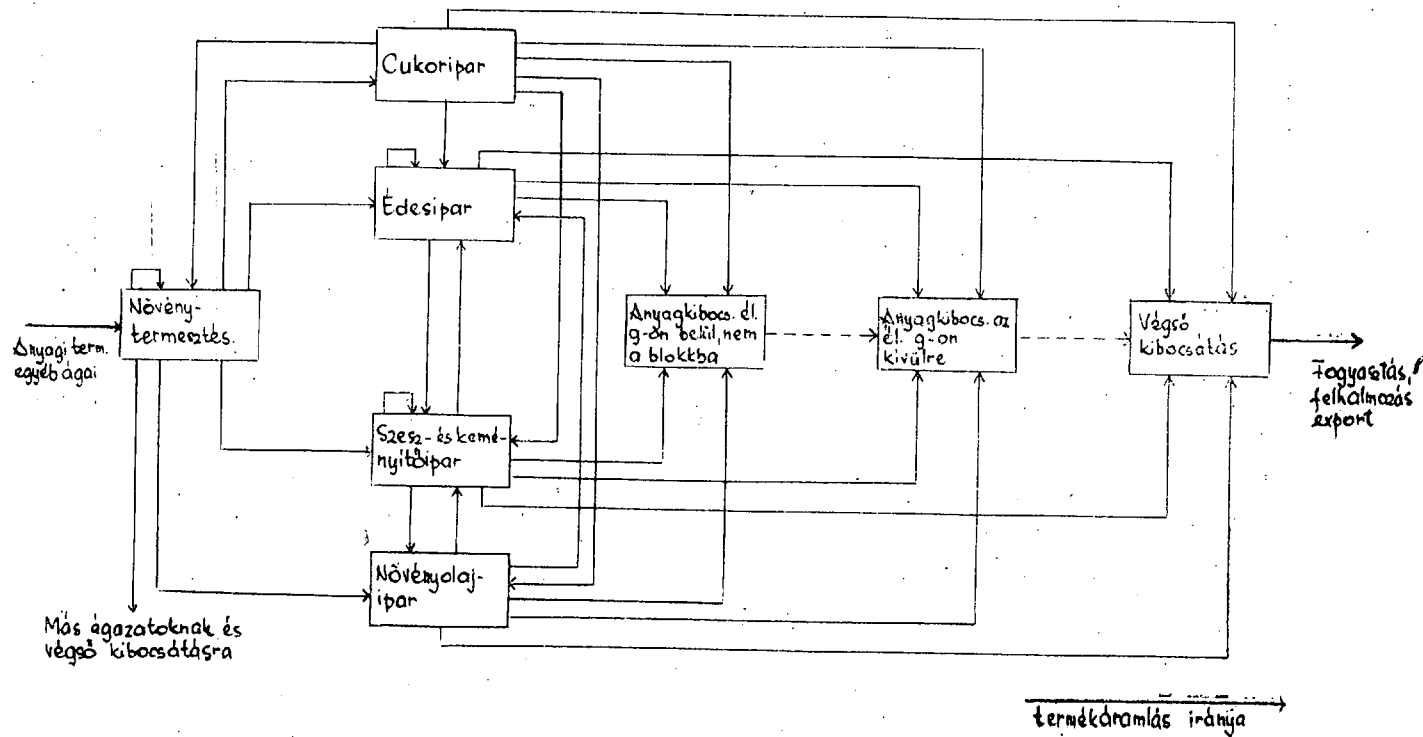
Blokk megnevezése	Termelés (mill. Ft.)	%
Állattenyésztés-húsipari blokk	80696,7	48,1
Kenyérgabona-malomipari blokk	23448,8	14,0
Kertészeti-tartósítóiipari blokk	21339,0	12,7
Ipari növ. term.-cukor-szeszipari blokk	15520,5	9,3
Blokkok összesen	141005,0	84,1
Növ. term. blokkokon kívüli kibocsátása	23853,9	14,3
Erdőgazdálkodás	2582,0	1,6
Élelmiszergazdaság összesen	167440,9	100,0

3. Az élelmiszergazdaság fejlődésének, valamint eszközigenységének várható tendenciái

Az élelmiszergazdaság fejlődési perspektívájának felvázolásánál nem lenne különösebb értelme annak, hogy az egyes ágazatok várható termelési értékét 1980—85-re próbáljuk meghatározni. Ilyen távlatban a bizonytalansági tényezők miatt semmiféle számszerű adat nem lenne elfogadható. Sokkal célszerűbb az átlagos növekedési ütemeket becsülni és ezek alapján kialakítani a perspektívikus fej-

Az ipari növénytermesztés — cukoripari — édesipari — szesz-, keményítőipari — növényolajipari
blokk folyamatábrája

k.s. ábra

lesztési elképzeléseket. A „Hipotézisek...”-re alapozva *kísérjük az eszközigenyesség változásának ütemét megbecsülni.* Egy gyenge pontja van ennek a módszernek, nevezetesen az, hogy a technikai fejlődés eszközigenyességre gyakorolt várható hatását az egyes ágazatokon belül nem tudjuk felmérni. (Tehát pl. azt, hogy a húsipar eszközigenyessége hogyan alakul.) A vizsgálódás során ezért az egyes ágazatok eszközigenyességét standardnak tekintjük, csak azt nézzük meg, hogy az *élelmiszergazdaságon belüli szerkezeti arányváltozásoknak milyen hatásuk lehet az eszközigenyességre.*

Az élelmiszergazdaság eszközigenyessége az 1968. évi ÁKM alapján a következő volt:

3. sz. táblázat

Az élelmiszergazdaság eszközigenyessége 1968-ban (1968. évi árak alapján számítva)

Ágazat	Egy Ft. termelési értékre jutó						
	Ingatlanok Ft.	Gépek, berendezések, felszerelések Ft.	Járművek Ft.	Üzemköri ki- vüli álló- eszk. Ft.	Álló- eszk. össze- sen Ft.	Fogyó- eszkö- zök Ft.	Álló- és forgó- eszk. össze- sen Ft.
1. Növénytermesztés	0,7019	0,1439	0,0749	0,0515	0,9722	0,4970	1,4692
2. Erdőgazdálkodás	0,5385	0,1304	0,1338	0,3122	1,1149	0,2905	1,4054
3. Állattenyésztés	0,7723	0,0466	0,0299	0,0047	0,8465	0,6292	1,4757
4. Mezőgazdaság összesen (x)	0,7267	0,1034	0,0550	0,0389	0,9240	0,5491	1,4731
5. Húsipar	0,1073	0,0495	0,0094	0,0018	0,1680	0,0931	0,2611
6. Baromfi- és tojásfeld. ipar	0,1883	0,0827	0,0208	0,0019	0,2937	0,1540	0,4477
7. Tejipar	0,1866	0,1711	0,0140	0,0034	0,3751	0,1339	0,5090
8. Tartósítói ipar	0,2813	0,2557	0,0099	0,0052	0,6521	0,4705	1,1226
9. Malomipar	0,1617	0,0911	0,0047	0,0031	0,2606	0,3156	0,5762
10. Sütő- és tésztaipar	0,2783	0,1759	0,0036	0,0020	0,4598	0,0691	0,5289
11. Cukoripar	0,5031	0,9415	0,0193	0,0765	1,5404	0,4927	2,0331
12. Édesipar	0,1507	0,1585	0,0035	0,0028	0,3155	0,2046	0,5201
13. Növényolajipar	0,2629	0,1951	0,0072	0,0015	0,4667	0,1699	0,6366
14. Szesz- és keményítőip.	0,1398	0,1977	0,0161	0,0067	0,3603	0,1724	0,5327
15. Boripar	0,1499	0,2513	0,0163	0,0132	0,4307	0,5569	0,9876
16. Söripar	0,3787	0,2913	0,0128	0,0120	0,6948	0,2022	0,8970
17. Ásványvíz- szikvízipar	0,2976	0,2929	0,0072	0,0061	0,6038	0,2384	0,8422
18. Dohányipar	0,2318	0,0829	0,0028	0,0093	0,3268	0,2957	0,6225
19. Élelmiszeripar össz.	0,2136	0,1850	0,0098	0,0085	0,4169	0,2440	0,6609
20. Élelmiszergazdaság összesen	0,5208	0,1352	0,0368	0,0267	0,7205	0,4267	1,1472

(x) A mezőgazdaság eszközigenyessége azért kisebb, mint az 1965—68-as KSH ÁKM kiadványban, mert a vizsgáldálkodás itt nem szerepel (magas eszközigenyességgel) a mezőgazdaságon belül.

A mezőgazdaság részletesebb ágazati bontásának hiánya nagyon nehezíti a prognosztizálást. Emiatt olyan kompromisszumokra van szükség, hogy a blokkoknál a növénytermesztés *eszközigényességét nem differenciáljuk*, mindenhol az átlagos eszközigényességgel számolunk. *További feltételeink*, hogy a) az élelmiszerfogyasztás minden 1%-os növeléséhez a mezőgazdasági termelés 0,4—0,5%-os növekedése szükséges; b) a fogyasztás várható növekedésének kielégítésére (exportot is beleértve) az élelmiszeripar termelésének növekedési üteme évi 4,5—5% lesz minimálisan, és részben az előző feltételezés alapján; c) a mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedési üteme 2,5—3,5% lesz.

Az általános feltételekből kiindulva vegyük sorra az egyes blokkokat:

a) *Az állattenyésztési-húsipari blokk* esetében a takarmánytermesztés szolgáltatja a fejlődés alapját. A *takarmánytermesztésben* több egyidejű tendencia várható a jövőben. Egyrészt a húsfogyasztásnak az átlagnál gyorsabb ütemű növekedése a fogyasztáson belül (szintén az exporttal együtt) a takarmánytermesztésnek a növénytermesztés átlagánál nagyobb növekedési ütemet kell, hogy eredményezzen. Ezzel párhuzamosan a takarmányértékesítés fokának növekedésével is számolhatunk, ami a fajlagos takarmányigényt csökkenti. Végül — értékben nézve —, a takarmányfelhasználás az értékesebb takarmányok irányába tolódik el, ez a fajlagos takarmányigényt növeli. A három tendencia alapján azt tételvezhetjük fel, hogy *a takarmánytermesztés várható évi növekedési üteme* a mezőgazdaság becsült átlagos növekedési ütemének a felső határán lesz, tehát *minimálisan 3,5%*.

Az állattenyésztés viszonylag gyors növekedését 1962—68 között (évi 3,4%) elsősorban a baromfitenyésztés gyors növekedése okozta. A baromfitenyésztés növekedési üteme valamivel mérséklődni fog, de még így is az átlagos felett lesz. A szarvasmarhatenyésztés ütemét viszont fokozni kell, aminek reális lehetőségei látszanak, ha az ágazat jövedelmezőségét javítják. Az állattenyésztés harmadik nagy ágazata a sertésenyésztés. A növekedés üteme itt is emelkedni fog, a korábbi 2,2% helyett 3—4%-ra. Számottevő a juhtenyésztés aránya is az állattenyésztésen belül, növekedési üteme nagyjából a jelenlegi lesz, átlagosan 2,3% körül. Valószínűnek látszik tehát az állattenyésztés átlagos növekedési ütemét az 1962—68 közötti értéknél valamivel magasabbra, 4% körülire becsülni.

A blokkhoz tartozó feldolgozóipari ágazatok termelésének várható évi növekedési üteme a becslések szerint 6—7%.

A blokkon belüli ágazatok növekedési ütemeinek eltérése miatt a blokk termelése is *változni fog a blokk átlagos eszközigényessége*.

Nem lenne szerencsés, ha az eszközigényesség-változást az állóeszközök mind a négy csoportjára vonatkozóan külön-külön is elvégeznénk, mert a hibalehetőségek hatványozódhatnának. Csak a teljes álló-, valamint a forgóeszközigényességet prognosztizáljuk.

A blokk állóeszközigényessége 1968-ban 0,7045 volt. A termelés növekedésének, valamint az ágazatok eszközigényességének változatlansága mellett kiszámítható, hogy *a blokk állóeszközigényességének várható növekedési üteme átlagosan —2,0% lesz, tehát évi 2—2%-kal csökken.*⁹

A forgóeszközigényesség becslésénél is az 1968. évi állapotból indulunk ki

9. A számítás menete következő: A termelés és az eszközök 1968. évi állományát szoroztuk a várható növekedési ütemekkel ágazatonként, majd a kapott eredményeket összegeztük blokk szinten. Az így feltételezett termelési- és eszkozadatokból számítottunk koefficienst, és ezt viszonyítottuk a ténylegeshez. A számítás elve a későbbiekben is ez.

(0,4595). A szerkezetváltozás hatására a forgóeszközigényesség az állóeszközigényességnél jobban reagál, becsült évi növekedési üteme $4,8\%$.

Annak következtében, hogy az együttes eszközigényesség (álló- és forgóeszközök együtt) változására súlyánál fogva az állóeszközigényesség változása erőteljesebben hat, mint a forgóeszközigényessége (de a kettő hatása ellentétes irányú), az együttes eszközigényesség évi $0,7\%$ -os növekedése becsülhető meg.

b) A kenyérgabona termesztési — malomipari blokk eszközigényességének becslése viszonylag egyszerűbb, mert a blokk eléggé homogén. A fogyasztás szerkezetének napjainkban is jelentkező átalakulása azt mutatja, hogy a cereália-fogyasztás nemcsak viszonylag csökken az összes fajlagos élelmiszerfogyasztáson belül, hanem abszolút is. A folyamat gyorsulása az elkövetkezendő évtizedben várható. Gyakorlatilag tehát maximum a népesség növekedésével kell a blokk termelésének lépést tartani, figyelembe véve, hogy nem várható komoly exportmenyiség sem a kibocsátott termékekből, mert a piacellátások sem kedvezőek az exportra. A kenyérgabona termesztés növekedési ütemét nem becsülhetjük $1,5\%$ -nál magasabbra. (Csökkenő területen növekvő fajlagos hozamok mellett.) Az alacsony növekedési ütem a malomipar növekedési ütemét is úgy determinálja, hogy légfeljebb évi $2,0\%$ -os növekedését tételezhetjük fel. A sütő- és tésztaipar fejlődése már gyorsabb lehet, de az sem éri el az élelmiszeripari átlagos növekedést. A $2,5—3,0\%$ -os évi átlagos ütem látszik racionálisnak.

A blokk eszközigényessége ezek alapján a következőképpen alakulhat: az 1968-as álló-, ill. forgóeszközigényesség $0,5218$, ill. $0,3285$ volt. A strukturális változások hatására minimális csökkenésükre számíthatunk, a csökkenés számított évi átlagos üteme $0,15\%$ és $0,22\%$. Az együttes eszközigényesség csökkenésének üteme ebből következően szintén elenyésző lehet, mindössze $0,18$, közelítőleg $0,2\%$.

c) A kertészeti-tartósítóipari blokk a legheterogénebb a négy blokk közül, ezért talán itt a legnagyobb a bizonytalansága a becslésnek. Ezen kívül a termékstruktúra változása — amit nem tudunk figyelembe venni — szintén itt a legkönnyebb és leggyakoribb, ami méginkább nehezíti a prognózist. Az azonban világosan látható, hogy az állattenyésztési-húsiipari blokk mellett ez a blokk a legdinamikusabb az élelmiszergazdaságon belül.

Milyen tendenciákkal számolhatunk egyes ágazataink fejlődésében?

A növénytermesztésen belül a szőlőtermelésben $1,9—4,9\%$ -os, a gyümölcs-termelésben $3,1—4,7\%$ -os, a zöldségtermesztésben $2,8—3,5\%$ -os növekedési ütem lehetőség van. Az egyszerűség kedvéért nem képezzünk két variánst, hanem a felső és alsó határok átlagait tekintjük várható ütemnek. E szerint a szőlőtermelésben $3,4\%$ -os, a gyümölcs-termelésben $3,9\%$ -os, a zöldségtermesztésben $3,2\%$ -os átlagos növekedést veszünk.

A feldolgozóipari ágazatok közül kiemelkedő a tartósítóipar jelentősége, leggyorsabb növekedéssel ebben az ágazatban számolhatunk, mintegy évi 10% -kal. A többi ágazatnál azt tartjuk szem előtt, hogy a feldolgozóipar átlagos növekedési üteme nagyjából kétszerese a mezőgazdaságénak.

A blokk állóeszközigényessége 1968-ban $0,6338$, forgóeszközigényessége $0,3981$ volt. A számítás alapján az várható, hogy az állóeszközigényesség a blokkon belül viszonylag jelentősen, évi $3,1\%$ -kal csökken, a forgóeszközigényesség viszont alacsony — évi $0,5\%$ -os — ütemben nő. Az együttes eszközigényességen belül a forgóeszközigényességnek a többi blokknál viszonylag jelentősebb súlya miatt az együttes eszközigényesség mintegy évi $1,7\%$ -os csökkenését várhatjuk.

d) Az élelmiszergazdaság negyedik blokkja az ipari növénytermesztési — cukoripari — édesipari blokk. Termelése zömmel a hazai fogyasztást szolgálja,

exportkibocsátása csekély, ami a jövőben sem lesz másként. *Fejlődését tehát alapvetően a belső fogyasztás alakulása határozza meg.* A fogyasztásra vonatkozó előrejelzések a fajlagos cukor-, édesség, és szeszfogyasztás abszolút volumenének növekedésével számolnak, de az élelmiszerfogyasztáson belüli arányuk nagyjából változatlan marad. Hasonló a helyzet a növényolajipari termékeknel is. A blokkhoz tartozó növénytermesztés átlagos növekedési ütemét tehát az átlagosnál valamivel alacsonyabbra, a kenyérgabona termesztéshez hasonlóan évi 1,5%-ra becsülhetjük. Ném valószínű a feldolgozottság fokának jelentősebb növekedése a blokkon belül, ezért a feldolgozóipari ágazatok átlagos ütemének aránya a növénytermesztéséhez állandónak vehető. A feldolgozóipari ágazatok átlagos növekedési ütemét így évi 3,0%-re várhatjuk, aminek belül a szeszipar és a növényolajipar növekedése valamivel gyorsabb lesz.

Az eszközigenyesség nagyon kismérvű, szinte elenyésző változására számíthatunk a blokk esetében. *Az állóeszközigenyesség várható csökkenése átlagosan évi 0,1%-ra, a forgóeszközigenyességé 0,2%-ra lesz közelítőleg.* Az álló- és forgóeszközigenyesség változása az együttes koefficiens alakulását sem befolyásolja számottevően, *—0,15%-os növekedési ütemet* becsülhetünk hozzávetőlegesen.

e) A teljesség kedvéért az élelmiszergazdaság blokkokon kívüli tevékenységeinek növekedésével is számolunk, növekedési ütemüket (növénytermesztési blokkokon kívüli kibocsátása és erdőgazdálkodás) egységesen 2,5%-nak vesszük.

Összefoglaló megjegyzések:

Az élelmiszergazdaság eszközigenyességének tendenciáját az ún. „blokkos elemzés” révén érdemes vizsgálni, mivel figyelembe lehet venni a vertikális kapcsolatokat is az ágazatok között. Az eszközigenyesség alakulását hosszabb periódusra az éves átlagos növekedési ütemmel célszerűbb közelíteni, mint abszolút számokkal. Elvégzett számításaink alapján arra lehet következtetni, hogy *az élelmiszergazdaság strukturális átalakulása az elkövetkezendő 10–15 évben nem jár az eszközigenyesség növekedésével, mint ahogyan jelenleg a közgazdasági köztudat véli.* Sőt az állóeszközigenyesség várható növekedési üteme évi *—1,5%*, a forgóeszközigenyességé *—0,15%* körül várható. *Az együttes eszközigenyesség csökkenése átlagosan évi 1,0%-ra tehető.*

Az eszközigenyesség alakulására természetesen sok tényező hat a struktúra-változásokon kívül. Ezeket az elemzésben szándékosan figyelmen kívül hagytuk. Három tényezőt azonban megemlítünk: az egyik a háztáji termelőeszközök pótlásának és az első, már elavultnak tekinthető mezőgazdasági nagyüzemi beruházások pótlásának kérdése. *Ezek az eszközigenyességet mindenképpen növelni fogják a nagymérvű beruházásigényességen keresztül.* A másik — szintén az eszközigenyesség növekedését kiváltó tényező — *az eleven munka holt munkával való további helyettesítése a mezőgazdaságban.* (Ismeretes, hogy 1985-re a mezőgazdasági foglalkoztatottak tervezett aránya az összes foglalkoztatottakon belül 14%-os) A harmadik tényező viszont az eszközigenyesség csökkenését válthatja ki, nevezetesen *a kapacitáskihasználtság fokának növekedése.* E téren az élelmiszergazdaság tartalékai szinte kiimeríthetetlenek.

A módszerrel kapcsolatban: A futrológia mindenképpen kockázatos dolog. Különösen kockázatos az élelmiszergazdaságban hosszabb távra becslésekbe bocsát-

kozni. Ennek ellenére úgy véljük, hogy mégsem haszontalan, mert — kellő meg-
alapozottság esetén — *olyan összefüggésekre is felhívhatja a figyelmet, amelyek
éppen a jövő konkrét gazdaságfejlesztési feladatainak megoldásánál lényegesek
lehetnek.*

Számításunknak van egy látszólag nagyon sebezhető pontja: egyetlen év
konkrét adatain alapszik, ami az élelmiszergazdaság esetében nem megengedhető
a természeti tényezők véletlenszerű hatásai miatt. Sajnos, az 1968. évihez hasonló
mélységben bontott statisztikák (összehasonlíthatók) nincsenek. Viszont megnéztük,
hogy az 1968. évi élelmiszergazdasági termelés nagyon jól illeszkedik az 1959—68.
évek termelési trendjéhez, tehát az 1968. év a mezőgazdaságban (és az élelmiszer-
gazdaságban) jó közepes évnak tekinthető. A trendhez való szoros illeszkedés
számításainkat viszonylag megbízhatóbbá teszi.

ОТРАСЛЕВЫЕ СТРУКТУРАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ФОНДОЕМКОСТЬ В ПИЩЕВОМ ХОЗЯЙСТВЕ ДО 1985 ГОДА

Статья анализирует ожидаемые перспективные изменения фондоемкости пищевого хозяйства. Автор исходит из анализа экономического содержания пищевого хозяйства и процесса интеграции в пищевой хозяйстве. По вертикальным связям в пищевом хозяйстве он выделяет 4 блока; каждый из них структурально связывается с другим, но и легко может быть отделен от другого.

Ожидаемое изменение фондоемкости во многом зависит от внутреннего структурального изменения пищевого хозяйства. На основе статьи Госплана „Гипотезы и прогнозы перспективного планирования развития пищевого хозяйства“, которая оценивает темп роста в отдельных отраслях пищевого хозяйства, автор дает план структуральных изменений. Принимая во внимание стандартную фондоемкость в разных отраслях, автор оценивает ежегодный средний рост фондоемкости отдельных блоков, а в дальнейшем, и всего пищевого хозяйства до 1980—95 годов.

Анализ дает возможность прийти к тому выводу, что — в противовес сегодняшним представлениям — фондоемкость пищевого хозяйства под влиянием структуральных изменений не возрастет, а в небольшом мере (ежегодно 1%) уменьшится на протяжении следующих 10—15 лет.

Dr. László Tóth

STUKTURVERÄNDERUNGEN IN DEN WIRTSCHAFTSZWEIGEN UND DER BEDARF AN MITTELN IN DER LEBENSMITTELWIRTSCHAFT BIS 1985

Das Ziel der Abhandlung ist die Untersuchung der voraussichtlichen perspektivischen Gestaltung des Bedarfs an Mitteln in der Lebensmittelwirtschaft.

Es wird zuerst der ökonomischer Gehalt der Lebensmittelwirtschaft, der Prozess der Integration in der Lebensmittelwirtschaft analysiert. Auf Grund der vertikalen Beziehungen wird in der Lebensmittelwirtschaft vier Blocks unterschieden, die miteinander in einem strukturellen Zusammenhang stehen und doch klar abgrenzbar sind.

Die voraussichtliche Gestaltung des Bedarfes an Mitteln ist im grossen Masse von der Veränderungen in der inneren Struktur der Lebensmittelwirtschaft abhängig. Es wird in knappen Zügen auf Grund der Einschätzung des Wachstumtempos, die der einzelnen Zweige in der Lebensmittelwirtschaft in der von dem Landesplanamt herausgegebenen Studie „Hypothesen und Prognosen zur Perspektivplanung der Entwicklung der Lebensmittelwirtschaft“ mitgeteilt worden ist, die zu erwartenden Strukturveränderung umrissen. Einen Standardbedarf an Mitteln in den einzelnen Wirtschaftszweigen vorausgesetzt, wird das durch die Strukturveränderungen bestimmte durchschnittliche Wachstumtempo des Bedarfs an Mitteln in der einzelnen Blocks bzw. in der ganzen Lebensmittelwirtschaft bis 1980—85 eingeschätzt.

Die Analyse erlaubt die Schlussfolgerung, dass der Bedarf an Mitteln in der Lebensmittelwirtschaft in den nächsten 10—15 Jahren — entgegen der unter den Ökonomen allgemein verbreiteten Annahme — infolge der Strukturveränderungen nicht steigen, sondern im geringen Masse (etwa 1,0% jährlich) fallen wird.

TARTALOMJEGYZÉK

Dr. Nagy Lajos:	A földjáradékelmélet és a modern tőkés mezőgazdaság — — —	3
Dr. Mayer László:	Az „Afrikai szocializmus” tanzániai változásának néhány kérdése —	31
Dr. Sipos Miklós:	Monopólvállalatok és a piaci verseny a szocialista gazdaságban —	48
Dr. Tóth László:	Ágazati struktúraváltozások és az eszközigényesség az élelmiszer-gazdaságban 1985-ig — — — — — — — — — —	58

